

Як працювати з радянським минулим на уроках історії

За матеріалами конкурсу учнівських історичних проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

«Як працювати з радянським минулим на уроках історії».
За матеріалами конкурсу учнівських історичних проєктів
«Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

Посібник

Авторський текст - Наталя Шліхта

Упорядники - Людмила Махун, Елла Ситник, Наталя Шліхта

Передмова - Петро Кендзьор, Андрій Ферт

Наукова редакція - Наталя Шліхта

Київ, 2020

Літературна редакція - Оксана Галаник

Художнє оформлення - Анастасія Хміль

Цей посібник створено за результатами учнівського конкурсу “Радянське минуле: (пере)осмислення історії”, що є частиною міжнародного проєкту “Конкурс з історії у Білорусі, Грузії, Молдові та Україні 2.0”, і виконується спільно DVV International в Україні та Всеукраїнською асоціацією “Нова Доба” за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини. У посібнику використовуються цитати, витримки з конкурсних робіт та польовий матеріал, зібраний учасниками конкурсу.

За підтримки:

Federal Foreign Office

ЯК ПРАЦЮВАТИ З РАДЯНСЬКИМ МИНУЛИМ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

**За матеріалами конкурсу
учнівських історичних проєктів
«Радянське минуле:
(Пере)осмислення історії»**

competition.novadoba.org.ua

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

6

1 РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І ЛЮДИНА В НІЙ

I. Історичний нарис

8

Питання для обговорення

11

II. Мовою джерел

11

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

14

Питання до роботи з джерелами

16

IV. Конкурсні учнівські проєкти

16

Завдання для проєктної роботи

17

2 ОСВІТНЯ СИСТЕМА

18

I. Історичний нарис

18

Питання для обговорення

20

II. Мовою джерел

20

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

23

Питання до роботи з джерелами

24

IV. Конкурсні учнівські проєкти

25

Завдання для проєктної роботи

25

3 ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО МИНУЛЕ

26

I. Історичний нарис

26

Питання для обговорення

28

II. Мовою джерел

28

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

32

Питання до роботи з джерелами

34

IV. Конкурсні учнівські проєкти

34

Завдання для проєктної роботи

35

4 ТРАДИЦІЙНА РЕЛІГІЙНІСТЬ VS РАДЯНСЬКА КВАЗІРЕЛІГІЯ

37

I. Історичний нарис

37

Питання для обговорення

39

II. Мовою джерел

39

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

42

Питання до роботи з джерелами

44

IV. Конкурсні учнівські проєкти

45

Завдання для проєктної роботи

45

5 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

47

I. Історичний нарис

47

Питання для обговорення

49

II. Мовою джерел

49

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

52

Питання до роботи з джерелами

54

IV. Конкурсні учнівські проєкти

54

Завдання для проєктної роботи

55

Фото: <https://mrpl.city/news/view/mariupol-monumentalnyj-top-10-mozaik-goroda-foto>

ДОЗВІЛЛЯ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН	56
I. Історичний нарис	56
Питання для обговорення	57
II. Мовою джерел	57
III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»	61
Питання до роботи з джерелами	63
IV. Конкурсні учнівські проєкти	64
Завдання для проєктної роботи	65

ВИЯВИ НЕЗГОДИ. ОПІР СИСТЕМІ	66
I. Історичний нарис	66
Питання для обговорення	68
II. Мовою джерел	68
III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»	71
Питання до роботи з джерелами	73
IV. Конкурсні учнівські проєкти	74
Завдання для проєктної роботи	75

ОСНОВНА БІБЛІОГРАФІЯ	76
ДОДАТКИ	79

Інструкція із використання цього посібника

Інтерактивний PDF-посібник сумісний як з настільними комп'ютерами, так і з планшетами чи мобільними пристроями. Він оптимізований для перегляду за допомогою безкоштовного програмного забезпечення Adobe Acrobat Reader або Apple Books. Інтерактивні функції можуть не працювати при перегляді в Інтернеті-браузері або в інших читувачів PDF. Використовуйте вкладки та кнопки у верхній частині сторінки для навігації між розділами та сторінками.

Кнопки-навігації:

- Повернутися до інтерактивного змісту
- Повернутися на попередню сторінку
- Надрукувати сторінку
- Перейти на наступну сторінку

- I. Історичний нарис
- II. Мовою джерел
- III. Свідчення очевидців
- IV. Учніські проєкти

Використовуйте червоні та сірі вкладки для переміщення по параграфам розділу. Червоним кольором позначений параграф на якому ви зараз знаходитесь.

ПЕРЕДМОВА

Фото: <https://sovietmosaicsinukraine.org/en/mosaic/81>

Минуло вже більше чверті століття від розпаду Радянського Союзу – держави, про яку свого часу думали, що вона могутня і вічна. За цей час Україна в той чи інший спосіб засудила радянський тоталітаризм – репресії, зневагу до прав людини, відсутність свободи слова й комуністичну ідеологію.

Використання радянських міфів Росією під час гібридної війни призвело до того, що радянська спадщина стала сприйматися як загроза національній безпеці. Тож Український Парламент дав старт загальнонаціональній кампанії з декомунізації. З публічних місць було прибрано пам'ятники радянським вождям, перейменовано тисячі вулиць та навіть два обласні центри.

Здавалося б, ми належно оцінили радянське тоталітарне минуле, навчилися брати з нього уроки для свого життя. Та попри це, радянська спадщина ще досить сильно тримає зв'язок із нашим повсякденням, економікою та політичною культурою. Поки одна частина суспільства всіляко засуджує радянське минуле, інша прихильно ставиться до нього. Ба більше, позитивне чи негативне ставлення до радянського часу впливає на характер формування нашої сучасної ідентичності.

Історики називають таке явище – «минуле, що переслідує». Минуле, яке ми не осмислили до кінця, про яке не домовилися до кінця й не знайшли консенсусу, повертається знову й знову, наче привид, і нагадує про себе в різний спосіб. Простого прибирання пам'ятників та перейменувань вулиць недостатньо, аби осмислити неймовірно складний і суперечливий радянський досвід українців.

Натомість, потрібно підійти до радянської спадщини з усе ще незвичних для української історичної науки сторін – з точки зору історії повсякдення, студій пам'яті, мікроісторії та усної історії. І через поєднання цих підходів з історією політичних змін ми зможемо побачити складну й часом суперечливу картину «непричесаного життя» тієї епохи, і таким чином зрозуміти різноманітні сентименти та стереотипи, що побутують сьогодні.

Саме з такою думкою у 2019-2020 роках Представництво німецьких народних університетів DVV International в Україні разом із Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та громадянознавства «Нова Доба» провели загальнонаціональний конкурс для учнів середньої та старшої школи «Радянське минуле: (пере)осмислення історії». Кошти на конкурс виділило Міністерство закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини, а партнерами виступили фундація Кербера та європейська мережа EUSTORY, що об'єднує молодих дослідників історії по всій Європі.

У межах конкурсу ми отримали 290 колективних робіт із різних регіонів України, що в різних форматах представляють локальний вимір української радянської історії. Кожна з них містить неймовірно багатий матеріал, зібраний учасниками в архівах і бібліотеках, через інтерв'ю з очевидцями – сусідами, учителями, батьками. Ця інформація послугувала натхненням до написання пропонованого посібника й стала однією з його складових частин.

Посібник «Як працювати з радянським минулим на уроках історії» – це наша спроба дати вчителям історії сучасні інструменти, якими володіє академічна наука, для критичного вивчення, осмислення та переосмислення радянського досвіду в межах шкільних курсів з української історії. Ми не залишаємо вчителів сам на сам із джерелами з радянської історії, багато нюансів яких можуть бути незрозумілими й будуть такими, натомість, ми вміщуємо ці джерела в історичний і тематичний контекст, подаємо приклади досліджень, та, зрештою, відсилаємо до багатой критичної літератури українською мовою.

Цей посібник складається із 7 тематичних розділів – «Радянська держава і людина в ній» про принципи функціонування СРСР та суб'єктність його громадян; «Освітня система» про балансування освіти між пропагандою та пошуком знань; «Історія та пам'ять про минуле», що розповідає про історію як інструмент формування «нової радянської людини» та контрїсторії, що існували в колі сім'ї та друзів; «Традиційна релігійність vs радянська квазірелігія» - про змагання між традиційною релігією та радянською політичною релігією за вплив на громадян; «Соціально-економічне повсякдення радянської людини», який показує, як дорого й складно було забезпечити себе в радянський час; «Дозвілля радянських громадян» про намагання держави нормувати вільний час; «Вияви незгоди. Опір системі» про складну реальність відкритого та прихованого повсякденного спротиву.

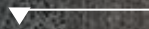
Кожен із розділів складається з історичного нарису, що допоможе зрозуміти контекст тої чи іншої дослідницької проблеми. Після кожного нарису вміщено проблемне питання для дискусії, що сприятиме засвоєнню матеріалу. За цим ідуть джерела – «Мовою джерел», що наводять переважно офіційні директиви чи архівні джерела, і «Свідчення очевидців», де вміщено усноісторичний матеріал, який зібрали учасники конкурсу «Радянське минуле: (пере)осмислення історії». Для роботи з джерелами наприкінці запропоновано кілька проблемних питань. В останній частині наведено приклади конкурсних учнівських робіт, дотичних до загальної проблематики того чи іншого розділу, та запропоновано можливі напрямки для позакласних учнівських досліджень.

Ми переконані, що цей посібник стане корисним для широкої аудиторії вчителів історії та суспільних дисциплін, учнів старшої школи, а також для всіх тих, хто усвідомлює, що відповідальна й зважена оцінка історичного минулого – це насамперед невід'ємна складова загальної культури кожного з нас, необхідна умова подальшого успішного розвитку нашого суспільства.

Мозаїка у Палаці культури, Шевченкове,
Кілійський район,
Одеська область, Україна. Художник -
Кириченко Степан, 1978

Фото: <https://bit.ly/2l1Blqz>

РОЗДІЛ 1.

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І ЛЮДИНА В НІЙ

I. Історичний нарис

1848 р. в Лондоні було опубліковано «Маніфест Комуністичної партії» авторства Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Автори гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» пророкували перемогу пролетаріату в боротьбі проти буржуазії. Результатом мав стати своєрідний комуністичний рай на землі, у якому в інтересах усіх членів безкласового суспільства справедливо використовуються засоби виробництва й розподіляються продукти і блага. 1869 р. Маніфест вперше переклали російською мовою, а в жовтні 1917 р. відбулася обіцяна соціалістична революція. Маркс і Енгельс твердили про можливість революції в найрозвинутіших державах Європи (конкретно – у Великій Британії), натомість, вона відбулася в одній із найвідсталіших – Російській імперії. Нову державність було встановлено під більшовицькими гаслами «Влада радам! Земля селянам! Заводи робітникам!»; однак вона мало нагадувала обіцяний комуністичний рай (*Документ 1*).

Наразі відсутній історіографічний консенсус щодо бачення радянської державності. Дехто вважає створений у 1922 р. СРСР новітньою партійно-номенклатурною тоталітарною системою, що повністю знищила зачатки громадянського суспільства й приватність власних громадян завдяки всеосяжному ідеологічному контролю й усемогутньому репресивному апарату (система ДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ). Інші пишуть про імперію – спадкоємицю відсталой Російської імперії, що вимушено вдавалася до терору, аби розв'язати нагальне завдання модернізації, але також створювала певні можливості для своїх суб'єктів (і націй, і окремих індивідів). У найновіших працях першочергова увага приділяється мовним і культурним кодам і дискурсам, які формували радянську дійсність не менш ефективно, аніж репресії. Олексій Юрчак (2005), наприклад, пише про «авторитетний дискурс» (витворений марксистсько-ленінською ідеологією, радянською новомовою, пропагандою, політичними ритуалами), що прописував «єдину правду» і був засвоєний як такий радянськими людьми. Водночас, при повторенні звичних формул із часом повністю втрачався їхній ідейний (ідеологічний) зміст. Це, на думку дослідника, пояснює, з одного боку, відносно легкий розпад СРСР, а з іншого – живучість радянських реліктів після нього.

ПОРАДА

Рекомендуємо
уважно читати

Того, хто жив у цій
державі, дослідники
окреслюють як
«homo sovieticus»

Того, хто жив у цій державі, дослідники окреслюють як «тоталітарний суб'єкт», «гвинтик тоталітарної машини», «homo sovieticus» тощо. Радянська ж ідеологія називала його/її «новою людиною» і «будівником комунізму». Партійні документи прописували основні параметри радянської ідентичності, якими були політична лояльність (до партії і персонально до її лідера), прийняття марксистсько-ленінської ідеології, атеїзм; колективізм як усвідомлення нерозривності індивідуального «я» і радянського «ми»; прийняття комуністичного проекту соціальної реформи, визнання значущості суспільно-корисної праці; радянський патріотизм, що заперечує «буржуазний націоналізм» і передбачає ненависть до ворогів, які оточують соціалістичну Батьківщину й посягають на «здобутки соціалістичного будівництва»; інтернаціоналізм культури з визнанням провідної її російської (тому що пролетарської і модерної) складової. Окрім тих маркерів радянськості, які відкрито прописувались і пропагувались, були й ті, про які вголос не говорили. «Нова людина» не мала бути людиною, яка мислить критично: нав'язуване «єдиномислення» не залишало простору для запитань, сумнівів, альтернативних бачень. Радянський громадянин не мав активно обстоювати свої права і свободи, навіть ті, які прописані в радянській Конституції (редакцій 1936, 1954, 1977 років). Єдиними дозволеними способами висловлювання власного невдоволення було написання «листів у владу» й участь у насправді суто ритуальних безальтернативних виборах до радянських органів влади.

СРСР був одним із членів-засновників ООН; при цьому його делегація не голосувала за прийняття Загальної декларації прав людини 10 грудня 1948 р. Це показово, адже прописані в ній базові права і свободи людини (свобода слова, думки, зібрань, свобода пересування, право на особисту недоторканність тощо) не мали бути відомі радянським громадянам. З цієї ж причини в 1975 р. СРСР усяляко затягував із підписанням іншого базового міжнародного документа – Заключного акта Ради з безпеки і співробітництва в Європі. Брежнєвське керівництво тоді не помилилося: вимушено підписавши цей документ, вони дали поштовх до розгортання руху за права людини в СРСР (*Документ 2*).

Спектр засобів, якими формувалася «нова людина», або ж «правильний радянський суб'єкт», був найрізноманітнішим. Упродовж існування СРСР, репресивні заходи були спрямовані на «очищення» радянського суспільства від ворогів і «профілактику» можливих «ворожих настроїв» у решти населення (*Документ 3*). В ім'я соціалістичного будівництва й знищення перешкод на шляху до комуністичного майбутнього «ліквідували» класових ворогів і цілі народи, «зривали маски» з ворогів народу в роки Великого терору, створили систему виправно-трудова таборів і каральну психіатрію. Репресивні заходи засвідчили свою ефективність: як показують его-свідчення й усні історичні інтерв'ю, аж до розпаду СРСР серед

населення побутували «обґрунтовані очікування щодо можливого використання державою сили» (за Джеймсом Скоттом).

Прямий тиск доповнювався не менш дієвими засобами непрямого контролю/тиску. Останні були розраховані радше на подальшу перспективу, аніж на безпосередній ефект. Освітня система. Радянські засоби масової інформації, що їх деякі дослідники називають «засобами масової пропаганди», а тому сам СРСР – «пропагандистською державою» (визначення належить Пітеру Кенезу). Радянська маскультура, політична релігія та політика пам'яті. Виховання суспільно-корисною працею і через державний розподіл продуктів, благ і можливостей. Їхня сукупність і витворювала радянську людину, що бачилась необхідною умовою і водночас метою радянського проекту. Саме ця людина залишилась основним реліктом радянського після розпаду СРСР.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

З якими основними явищами, поняттями, подіями у вас асоціюється термін «радянський»? Спробуйте пояснити, чому саме з ними.

II. Мовою джерел

Документ 1

З декларації VII Всеукраїнського з'їзду рад про утворення Союзу Соціалістичних Радянських Республік (13 грудня 1922 р.)

Классовая солидарность рабочих и крестьян России, Украины, Белоруссии и закавказских республик уже с самым началом Великой Октябрьской революции заложила прочный фундамент теснейшей связи и фактического единства в их совместной борьбе с царством капиталистов и помещиков [...]

Достигнутое нами ныне путем величайших жертв и усилий состояние относительного спокойствия продолжает оставаться под угрозой повторения насильственных попыток капиталистических держав уничтожить плоды наших побед. Наглядным доказательством определенно враждебной позиции буржуазных стран, не мирящихся с самым фактом существования советских республик, является наша продолжающаяся международная изоляция [...]

Плакат «Або смерть капіталу, або смерть під п'ятою капіталу», 1919 рік. Художник Дені Віктор (1893-1946)

Фото: <https://www.facebook.com/Decommunize/>

При таких условиях единственно правильной с точки зрения интересов рабочего класса и крестьянства политикой может быть лишь линия максимального сплочения и объединения всех сил советских республик и укрепления единого рабоче-крестьянского фронта [...]

VII съезд Советов в полном согласии с желаниями и волей трудящихся Украины обращается к рабочим и крестьянам России, Украины, Белоруссии, Грузии, Армении и Азербайджана с братским предложением немедленно приступить к оформлению уже ныне фактически существующего союза советских республик и образованию этим путем единого социалистического рабоче-крестьянского фронта против фронта мировой буржуазии.

Съезд твердо уверен, что такой единый Союз Социалистических Советских Республик, закрепляющий на принципах взаимного равенства их тесную экономическую и политическую связь, и в то же время обеспечивающий самостоятельность национально-культурного строительства и необходимые гарантии проявления хозяйственной инициативы каждого из членов Союза, явится наилучшей формой разрешения национального вопроса в духе международной пролетарской солидарности, первым шагом к установлению будущей Всемирной Советской Республики Труда и мощным оплотом интересов рабочих и крестьян не только союзных стран, но и всего мира.

(Зі скороченнями цитується за виданням: Україна в ХХ столітті (1900–2000): Збірник документів і матеріалів / Упор.: А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король та ін. Київ: Вища школа, 2000. С. 83–84).

Документ 2

Із заключного слова на суді Миколи Руденка, керівника
Української Гельсинської Спілки (1 липня 1977 р.)

ФАКТ

Суд відбувся 23 червня – 1 липня 1977 р. Руденка за-судили до 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

Сьогодні перед Вами стоїть Слово. Пригадуєте? Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог. Усе через нього сталося і без нього ніщо не сталося, що сталося.

Так починається Євангеліє від Іоанна.

[...] Для оцінки суспільства – прогресивне воно чи регресивне – існує тільки одне мірило – свобода слова, свобода інформації.

Понад три місяці мене допитували – і щоденно підполковники КДБ втокмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа?

Наша діяльність – це висловлення наших переконань. Наша діяльність – це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмовною черепахою, а Людиною.

Де ж діяльність, у чому вона полягає? У тому, що я сказав, у нас порушують Загальну Декларацію Прав Людини [...] Декларація підписана нашим Урядом і повинна бути законом нашого суспільства.

(Цитується за виданням: *Україна в ХХ столітті (1900–2000)...* С. 167-168).

Документ 3

Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р.
«Про антирадянські елементи»

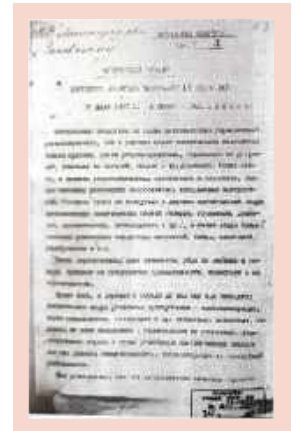
Послать секретарям обкомов, крайкомов, ЦК нацкомпартий следующую телеграмму:

«Замечено, что большая часть бывших кулаков и уголовников, высланных одно время из разных областей в северные и сибирские районы, а потом по истечении срока высылки, вернувшихся в свои области, – являются главными зачинщиками всякого рода антисоветских и диверсионных преступлений, как в колхозах и совхозах, так и на транспорте, и в некоторых отраслях промышленности.

ЦК ВКП(б) предлагает всем секретарям областных и краевых организаций и всем областным, краевым и республиканским представителям НКВД взять на учет всех возвратившихся на родину кулаков и уголовников с тем, чтобы наиболее враждебные из них были немедленно арестованы и были расстреляны в порядке административного проведения их дел через тройки, а остальные менее активные, но все же враждебные элементы были бы переписаны и высланы в районы по указанию НКВД.

ЦК ВКП(б) предлагает в пятидневный срок представить в ЦК состав троек, а также количество подлежащих расстрелу, равно как и количество подлежащих высылке».

(Цитується за виданням: *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. Москва: МФД, 2004. С. 234–235).*

Наказ НКВС № 00447

Фото: <https://bit.ly/36zwPMA>

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

1. Зі спогадів ветерана праці, кавалера орденів Трудового Червоного Прапора та Знака Пошани, заслуженого агронома України, Ліди Гнатівни Яблонської:

«Родом я із села Олександрівка, що на Вінничині. Тут закінчила школу і в 1948 році вступила на агрономічний відділ Верхньовисоцького сільськогосподарського технікуму. Часи були важкі. Пережили голод, війну. Бувало, через виснаження однокурсниці на іспитах непритомніли, бо ж харчувалися абияк. Може, саме тоді я пізнала справжню ціну хліба, який у нашій родині завжди був у пошані....

Я не могла навіть собі допустити такого, щоб правління доручило щось виконати, а я зігнорувала... Найчастіше сама ставила собі завдання і прагнула досягти. Мені здається, що почуття обов'язку було головним мірилом роботи. А ще люди, які пережили голод і війну, по-особливому вміли цінувати хліб, були дружніми у праці, виручали один одного».

Логотип Всеукраїнського конкурсу «Радянське минуле: (пере)осмислення історії»

(«Справжній талант (зі спогадів талановитого хлібороба)» (проєкт № 1498), ліцей с. Колона Павлівської сільської ради Волинської області; консультантка Матушевська Марія)

2. Фрагмент інтерв'ю з Дем'янчук Оксаною Іванівною (42 роки), учителькою української мови та літератури:

«Я була вчительською дитиною (мама працювала в школі). Тому, звичайно, переживала за свою репутацію. Мене виховували скромною, чемною, охайною дівчиною. Завжди мала почуття відповідальності перед батьками. Знала, що не можу їх осоромити. Але не можу сказати, що хтось мене до чогось змушував, чи, як то кажуть, читав моралі. Більше, мабуть, особистим прикладом. Я бачила, як і що готує мама, що треба робити по хаті і так, відповідно, зараз роблю. Але ми росли в своєрідний час. До прикладу, я пам'ятаю, як в дитинстві за стіною в сусідки завжди по радіо чула гімн Радянського Союзу, і от мене хвилювала думка, чи потрібно прикладати руку до голови чи ні? А особливо, якщо це було зранку і я ще сплю. Чи бачить це хтось, або чи не буде мені за це якогось покарання чи осуду, якщо я проігнорую цей гімн, чи все ж, навіть крізь сон, треба встати і прикласти ту руку до голови? От такі-то роздуми, коли ти відповідальна вчительська дитина. Мабуть, це все-таки був якийсь внутрішній страх...»

(«Дами епохи» (проєкт № 1452); Івано-Франківський професійний будівельний ліцей; консультант Колосюк І.)

3. Зі спогадів «афганців»:

Нечитайло Олексій Іванович – прапорщик: «На той час Таракі попросив радянську владу зайняти Афганістан, бо якщо б 25 числа ми не увійшли, то 29 туди б висадилися з Пакистану і Америки. Так нам це пояснювала влада. Так, це свого роду неправильна війна, але вона, по ідеї, нам потрібна була. Якщо б ми там не стали, там би були Сполучені Штати Америки».

Усачов Костянтин Іванович – рядовий: «Біля нашої бригади знаходилася база моджахедів. Страшна, велика база; там і госпіталь у них був, і взагалі військових було багато. Йшли ми туди на операцію, йшли сто осіб, а повернулася половина. Вони великих втрат майже не несли, ми несли, хоча в підсумку перемогли ми, я так вважаю. Але у чому різниця, розумієш, ми надавали міжнародну допомогу, ми не повинні були воювати. Армія ДРА повинна була іти туди, а не ми, ми повинні були лише, певна річ, контролювати, але такого ніколи не було»

Терентьев Володимир Михайлович – полковник: «Варто сказати, політика така була, що Афганістан – це плацдарм, з якого відкривалися найвразливіші точки Радянського Союзу, а це означає, що ворог з тих позицій рано чи пізно міг дістатися Зауралля СРСР. Якщо б ми тоді не зайняли позиції, там би вже стояли американці».

(«Прихована війна» (проєкт № 1534); Роганська гімназія Роганської селищної ради Харківського району, Харківської області; консультантка Гливічак Надія)

4. Зі спогадів Галини Ключникової, колишньої ув'язненої Акмолінського табору для дружин «зрадників Батьківщини»:

«Слабкі жінки по 12-14 годин на день тягали двадцятикілограмові самани (саморобна цегла), піднімали їх на підмостки, укладали в стіни. Інші жінки працювали в полі. Садили, пололи, прибирали. Сонце степового Казахстану безжальне. Буйні вітри шмагають в обличчя піщаним пилом, обдираючи шкіру до крові, до виразок... І ще у нас був голод. Пайка чорного хліба, черпак баланди, чайна чашка каші-розмазни - незмінне наше харчування з місяця в місяць, незалежно від пори року ... »

(«Історія однієї вулиці» (проєкт № 1275); ДНЗ «Шосткинський центр ПТО»; консультантка Капирсака Ольга)

5. Зі спогадів М. Я. Кузіва про заслання вихідців із Дрогобицької області до Сибіру в 1949 р.:

«Місце, куди потрапили, було закритою зоною. У поселенні був комендант, без його дозволу не можна було нікуди відлучатися. Коли дали батьку повістку у военкомат, то комендант відніс її назад і не дозволив батьку йти в армію, казав, що йому потрібні робітники.

Фото 1. Родина Кузівих
на засланні.
Красноярський край, 1956 р.

Так вирішувалися людські долі. Дід зі сторони батька працював на золоторудній шахті, в тяжких умовах, по пояс у воді. Із заслання він не повернувся, помер у 1958 році.

У 1958 році мої батьки були звільнені зі спецпоселення, отримали паспорти і можливість виїхати на батьківщину. Але там їх ніхто їх не чекав. Батьків не прописували, роботу знайти було неможливо. Дільничий наполегливо рекомендував виїхати. Так мої батьки опинилися у селищі Роздольне Донецької області...»

(«Сто перший кілометр, який став долею (про долю депортованих західних українців)» (проект № 1480); Роздольненська ЗОШ I-III ступенів; консультантка Новікова Ірина)

ПИТАННЯ ДО
РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ

- 1 Проаналізувавши офіційні документи й усноісторичні свідчення, висловте свою думку щодо того, як декларована мета створення СРСР втілювалась (чи ні?) у життя?
- 2 Які риси радянської людини оприявнюються в наведених его-свідченнях?
- 3 Хто, на вашу думку, ставав (призначався) «антирадянськими елементами» і чому?

Натисни або
відскануй

«Кривоозерські бойки» (проект № 1403)
Кривоозерська ЗОШ
I-III ступенів №1
Консультантка
Коваль Антоніна

IV. Конкурсні учнівські проекти

ПРОЕКТ 1

Дослідження про примусове переселення бойків з етнічних українських територій, які відійшли до Польщі під час другого обміну між ПНР і УРСР у 1951 році.

«Бойки - це етнографічна група українців, що живуть на північних і південних схилах Карпат»
~ з відео проекту 1

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учнівські
проєкти

ПРОЄКТ 2

Проєкт розкриває маловідомі сторінки історії спорудження Дніпровського гідрокаскаду, що супроводжувалось появою комплексу соціальних проблем. Затоплення багатьох сіл, грандіозна кампанія переселення й неймовірно людські трагедії, до яких призвело створення штучного Каховського водосховища та непоправна шкода екосистемі середнього Дніпра.

ПРОЄКТ 3

Розповідь про життя м. Мелітополь у 1974–1984 рр., де поряд із розвитком у багатьох сферах життя, розквітає зловживання службовим становищем, «кумівство» й тотальний дефіцит. Проілюстровано дію подвійних стандартів: розбіжності між офіційною картинкою життя, що насаджувалась владою, та повсякденними реаліями життя пересічних громадян Мелітопольщини.

Проєкт 2. «Каховське водосховище – ціна надбаного і втраченого» (проєкт № 1439) Комунальний заклад «Нікопольська середня загальноосвітня школа I–III ст. №23» Консультантка Корзун Катерина

Проєкт 3. «Черешневе десятиліття мелітопольців. Дія подвійних стандартів» (проєкт № 1394) Мелітопольський навчально-виховний комплекс №16. Консультантка Джанова Наталія

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОЄКТНОЇ РОБОТИ

Візьміть інтерв'ю у своїх рідних, знайомих, які мають досвід дорослого життя в СРСР. З'ясуйте, що саме вони вважали запорукою власного щастя та благополуччя; що вони хотіли б принести з тієї епохи в наш час, а що, навпаки, засуджують.

▲
Мозаїка «Потяг до знань». Школа I-III ступенів №119, Київ, Україна. Художники: Прядка Володимир і Владимірова Олена

Фото: <https://sovietmosaicsn.ukraine.org/ru/mosaic/134>

РОЗДІЛ 2.

ОСВІТНЯ СИСТЕМА

I. Історичний нарис

За класичним визначенням Ернеста Гелнера (1996), державна освіта є найважливішим інструментом і символом державної влади. Це визначення особливо влучно характеризує бачення освітньої системи в тоталітарних державах. Не дивно тому, що схоже визначення ролі освіти запропонував VIII з'їзд РКП(б) (1919), окресливши школу як «знаряддя перетворення суспільства», а вчителів як «агентів комуністичної просвіти».

Отримавши в спадок від Російської імперії переважно неграмотне населення, нова влада мала докласти чимало зусиль задля того, аби створити всеохопну освітню систему як «машину політичної соціалізації» (за Ериком Гобсбаумом), адже для успіху більшовицького проекту потрібні були «свідомі будівники комунізму». Декрет РНК РСФРР «Про ліквідацію неграмотності у РСФСР» від 26 грудня 1919 р. й аналогічні документи в інших радянських республіках проголошували державну програму «лікнепу» (від «ліквідація неписьменності») для дітей, молоді і дорослого населення. Навчання грамоти мало виразно ідеологічну складову: читання і написання ідеологем («Ленін», «мир», «Ми не раби, раби не ми» тощо) відповідним чином програмувало свідомість тих, хто навчався. Програма лікнепу мала лише відносний успіх. Урешті, влада відмовилась від першопочаткової ідеї «перепрограмувати» дорослих громадян (для перевиховання їх із кінця 1920-х рр. використовували інші методи: від праці на благо держави до репресій), хоча продовжувала «боротися» з їхньою «малограмотністю» і в наступні десятиліття.

Всезагальна обов'язкова початкова освіта (з 1930 р.), а згодом й обов'язкова середня освіта (закріплена ст. 45 Конституції 1977 р.) спрямовувались на «виховання насамперед комуніста, а вже згодом людини» (з дискусій про освіту 1920-х рр.). Основні принципи радянської системи освіти вперше прописувались в «Положенні про єдину трудову школу РСФСР» від 30 вересня 1918 р. Попри чисельні освітні експерименти і реформи впродовж існування СРСР, базові принципи залишалися незмінними й доволі успішно сприяли досягненню зазначеної вище мети (Документ 4). Єдина освітньо-

**I. Історичний
нарис**

**II. Мовою
джерел**

**III. Свідчення
очевидців**

**IV. Учнівські
проєкти**

виховна система від дитсадка до вишу. Колективізм як основний педагогічний засіб і водночас принцип соціалістичного співжиття. Нерозривність шкільного і позашкільного, класного і позакласного виховання. Фізична й військова підготовка дітей і залучення їх до праці як умова виховання майбутнього громадянина та підготовки його до служіння соціалістичній Батьківщині, захисту «здобутків соціалістичного способу життя». Основне ідеологічне навантаження в радянській системі освіти отримали уроки мови (передовсім російської) і літератури, історії та суспільствознавства. Засвоєння радянської новомови – вміння «говорити по-більшовицьки», за крилатим висловом Стівена Коткіна, – стало необхідною умовою і способом соціалізації в радянське суспільство (*Документ 5*). А знання «правильної» історії, як стверджувалось, формувало соціалістичну сучасність.

Позакласне і позашкільне виховання провадилось на базі різноманітних гуртків, літніх таборів, передбачало залучення дітей і підлітків до праці. Окрім того, з 1920-х рр. встановлювалась система їхньої поетапної ініціації, долучення до комуністичного будівництва: жовтєнята (молодша школа), піонерія (середня школа), комсомол (старша і вища школа). Першочерговою ідеєю усіх трьох організацій було стимулювати ініціативність, самостійність, самоорганізованість дитячого й молодіжного руху; а тому стати їхніми членами могли лише ті, хто відповідним чином виявив себе і був ідеологічно свідомим. Згодом членство в цих організаціях стало формальним і обов'язковим для всіх дітей і підлітків відповідного віку, а їхня самостійність – номінальною. Залучення піонерів і комсомольців до різноманітних кампаній: від ідеологічних (боротьба з класовими ворогами чи боротьба з алкоголізмом) до трудових (через піонерські і студентські загони) стало звичною практикою з 1930-х рр.

Сталінське гасло «Кадри вирішують все!» (1935) пояснювало необхідну умову радянського соціалістичного будівництва. Підготовку кадрів здійснювали в широкій мережі середніх спеціальних і професійних закладів (технікуми, училища, ПТУ, СПТУ тощо) та вищій (інститути, університети) школі. Мета – підготовка будівників комунізму – визначала характер професійної і вищої освіти, пріоритетність тих чи інших спеціальностей. Вона пояснює і той факт, що саме в СРСР почали масово практикувати заочну освіту: завданням було створити умови для поєднання роботи і навчання.

Гуманітарні спеціальності (передусім філологія та історія) готували необхідних для держави «ідейно підкованих» кадрів: не випадково переважна більшість директорів радянських шкіл були істориками за фахом. Окремо діяли вищі партійні школи, які з 1946 р. готували «ідеологів» – керівні кадри для радянських і партійних організацій, засобів масової інформації. Попри ідеологічну вагу «гуманітаріїв» (*Документ 6*), пріоритетною для держави була підготовка «технарів», представників різноманітних інженерних і технічних спеціальностей,

Система ідеологічного
виховання дітей
і молоді

**Жовтєнята
(молодша школа:
7-9 років)**

**Піонерія
(середня школа:
8-15 років)**

**Комсомол
(старша і вища
школа:
14-28 років)**

що їх потребувала радянська планова економіка. Показовим є наступний факт. Коли наприкінці 1950-х рр. між СРСР і США започаткували програми обміну для студентів і спеціалістів, близько 90% тих, хто поїхав навчатися до США, були представниками саме цих спеціальностей. Цим непрямо засвідчувалося відставання в змісті і методах навчання, що їх давали радянські виші, порівняно із західними.

**ПИТАННЯ ДЛЯ
ОБГОВОРЕННЯ**

Узявши до уваги наведені в тексті твердження Ернеста Гелнера й Ерика Гобсбаума, поміркуйте над тим, якими були характерні риси радянської системи освіти і чому.

II. Мовою джерел

Документ 4

Із Закону УРСР «Про народну освіту» (згідно з Постановою ВР УРСР № 2779-VIII від 28 червня 1974 р.)

Велика Жовтнева соціалістична революція створила політичні, економічні і соціальні умови для розвитку народної освіти, науки і культури в нашій країні.

За короткий історичний період в усіх сферах духовного життя радянського суспільства утвердилася соціалістична ідеологія. Під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу успішно розв'язується завдання формування нової людини – будівника комунізму [...]

Будівництво комунізму в нашій країні, невпинне зростання продуктивних сил і науково-технічний прогрес настійно вимагають всебічного розвитку підростаючого покоління, забезпечення народного господарства висококваліфікованими робітниками й спеціалістами, дальшого підвищення рівня загальної і професійної освіти населення СРСР.

Повсюдне здійснення середньої освіти і вдосконалення загальної, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти сприятимуть дальшому зростанню культури радянського народу, формуванню комуністичного світогляду, досягненню вищої продуктивності праці, стануть важливим фактором поступового подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом.

Метою народної освіти в СРСР є підготовка високоосвічених,

всєбічно розвинених активних будівників комуністичного суспільства, вихованих на ідеях марксизму-ленінізму, в душі поваги до радянських законів і соціалістичного правопорядку, комуністичного ставлення до праці, фізично здорових, здатних успішно працювати в різних галузях господарського і соціально-культурного будівництва, брати активну участь у громадській і державній діяльності, готових беззавітно захищати соціалістичну Батьківщину, берегти і примножувати її матеріальні та духовні багатства, зберігати й охороняти природу. Народна освіта в СРСР покликана забезпечувати розвиток і задоволення духовних та інтелектуальних потреб радянської людини [...]

(Опубліковано на платформі Ліга.Закон: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html, відвідано 24 липня 2020 р.)

Документ 5

Уривок з вірша Володимира Маяковського «Нашему юношеству» (1927)

[...] Товарищи юноши,
взгляд – на Москву,
на русский вострите уши!
Да будь я
и негром преклонных годов,
и то,
без унынья и лени,
я русский бы выучил
только за то,
что им
разговаривал Ленин.
Когда
Октябрь орудийных бурь
по улицам
кровью лился,
я знаю,
в Москве решали судьбу
и Киевов
и Тифлисов.
Москва
для нас
не державный аркан,
ведущий земли за нами,
Москва
не как русскому мне дорога,
а как огневое знамя!
[...]

(Цитується за виданням: Маяковский В. В. Полное собрание сочинений. Т. 8: Стихотворения 1927 года, поэма «Хорошо!» и очерки. Москва: Гос. изд-во художественной литературы, 1958. С. 14-18).

Документ 6

З постанови ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі української літератури»

На початку 1946 р. вийшов з друку «Нарис історії української літератури», виданий Інститутом мови і літератури Академії наук УРСР... ЦК КП(б)У відзначив, що автори «Нарису» перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі.

Історія української літератури висвітлюється в «Нарисі» поза зв'язком із боротьбою класів як процес ізольований від цієї боротьби. Автори «Нарису» ігнорують класову боротьбу, як основний закон розвитку класового суспільства, і замість цього надають вирішальну роль у розвитку творчості письменників національному моменті.

Усупереч ленінській вказівці про те, що «є дві національні культури в кожній національній культурі», у «Нарисі» затушовується різниця й суперечність між реакційними і прогресивними течіями в літературі й розвивається «теорія єдиного потоку» в українській літературі. Тим самим у «Нарисі» проштовхується теорія про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції «школи» М. Грушевського.

Автори «Нарису», згідно із схемою М. Грушевського та його теорією про «виключність» українського народу, ігнорують спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури. Тому в «Нарисі» історія української літератури не показана у взаємозв'язку з іншими спорідненими літературами, особливо з російською літературою...

У «Нарисі» затушували боротьбу між прогресивним і реакційним напрямками в літературі, не піддали критиці політичні погляди ліберальної течії в українській літературі (П. Куліш, Б. Грінченко та ін.), вихваляючи буржуазно-націоналістичних письменників початку ХХ ст. (Олесь), діячів контрреволюційної Центральної Ради та Директорії (В. Винниченко, І. Стешенко), принизили роль і значення революційно-демократичної течії в українській літературі (Шевченко, Леся Українка, Франко, Коцюбинський та ін.) [...]

[...] Не показана боротьба партії більшовиків проти ворогів народу – троцькістів, бухарінців, а також проти українських буржуазних націоналістів – шумскістів, хвильовістів, скрипниківців, які намагалися використати літературу, як один із засобів відриву українського народу від великого російського народу і перетворення Радянської України в колонію німецького імперіалізму [...]

ЦК КП(б)У вважає, що зазначені перекручення і помилки стали можливими тому, що частина істориків і літераторів ще не переборола впливу буржуазно-націоналістичної «школи» Грушевського, а партійні організації інститутів історії і літератури АН УРСР зовсім недостатньо

Нарис історії української літератури. Вид-во Акад. наук УРСР, 1945

Фото: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10721>

орієнтують наукові кадри на боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії, проти спроб відродити буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури України.

(Зі скороченнями цитується за виданням: *Україна в ХХ столітті (1900–2000)... С. 141–143*).

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проектів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

6. Зі спогадів Маяцької Ніни Михайлівни про навчання в повоєнні роки:

«Коли фашистів остаточно вигнали з нашого міста (Барвінків), відразу ж запрацювали школи. Маяцька Ніна Михайлівна згадувала, що одягалися в їх великій сім'ї бідно, війна не дозволяла модничати. Фуфайка та штани – звичайний одяг для хлопців. Учителька ходила на уроки в дамських гумових ботах – це було дуже красиво. Маленька Ніна після визволення Барвінкового пішла в школу в новій сукні, яку мама зшила... з мішка і пофарбувала в жовтий колір. Дівчинка пам'ятає, що у класі було 50 учнів різного віку. Навчатися хотілося... хоча не всім. За відмінне навчання Ніні вручили буханець чорного хліба. Це був неоцінний подарунок. У цього хліба був кислуватий смак. Він готувався з борошна грубого помелу без дріжджів, у тісто, окрім борошна, додавали морожену картоплю, висівки і лободу...»

(«Назад, у минуле. Сорокові рокові» (проект № 1446); Барвінківська загальноосвітня школа I–III ступенів; консультантка Белякова Ольга)

7. Зі спогадів Василя Григоровича Дяківа (1970 р. н.), учителя історії та громадянської освіти:

«Наші інформаційні години родом з СРСР. Тоді щовівторка у класах організовували заняття політичної інформації, а політінформатори, було таке громадське доручення у класі, зобов'язані інформувати клас про події, які відбулися упродовж тижня в СРСР та у світі. Мені, як політінформатору, доводилося знайомитися з новинами з центральних газет «Пионерская правда», «Правда», «Известия», дещо пізніше «Молодь України», «Ровесник», «Роботниця», «Крестьянка», записувати повідомлення або вирізати статті і наклеювати в окремий зошит. І презентувати учням. Але отримати різні думки щодо подій не вдавалося. Все було в межах комуністичної ідеології, хоч бабуся вчила читати і розуміти, що криється між рядками.

(«(Не)щасливі дитячі та юнацькі роки крізь призму минулого та сьогодення» (проект № 1468); Заліщицька державна гімназія м. Заліщики Тернопільської обл.; консультант Дяків Василь)

«За відмінне навчання вручали буханець чорного хліба»
~ зі спогадів
Маяцької Ніни

Центральні газети
«Пионерская правда»,
«Правда».

Фото:
1. <https://bit.ly/2IKOTLC>
2. <https://bit.ly/3nq9nrS>

8. Фрагмент інтерв'ю з Наталією Ярославівною Гуцуляк (1973 р. н.):

«Чи мала на мене вплив піонерська організація? Напевне, так! Я була піонерською активісткою, головою ради загону. Я щиро вірила у ті піонерські ідеали, які нам нав'язувалися радянською владою. І щиро вірила, що я живу в найкращій країні, яка створила такі прекрасні умови, що я можу в такому піонерському таборі відпочивати. Зараз я розумію, що це все була ілюзія. Але мене приваблювало не так піонерське життя, як бажання бути в оточенні однолітків і спілкуватися з ними. Тобто, нові спілкування, нові знайомства і весело проводити час. Не дома, а з друзями. – Чи підтримували ваші друзі такі думки? – По-різному, напевне! Ми були дітьми. І будь-які діти хотіли веселитися, сміятися, відпочивати, знайомитися. Звичайно, у таких піонерських таборах була, так би мовити, військова муштра, в деякій мірі. Від нас вимагали ходити строем, співати піонерських пісень...

Хіба якимось чином мимоволі я дізнавалась про те, що є інший світ чи інші думки. От, наприклад, пам'ятаю, будучи в молодших класах, вдома я намалювала автобус. Я його розфарбувала у жовто-синій колір, тому що таке поєднання дуже сподобалось. Коли мама побачила мій малюнок, вона дуже злякалася і сказала, що його не можна давати вчительці і не можна нести до школи. Я ніяк не розуміла у свої десять-одинадцять років, чому не можна нести малюнок до школи. Чому не можна синій та жовтий колір використовувати. Мама сказала, що просто не можна, і не пояснила. Та як можна було пояснити мені, дитині десяти років, весь національно-визвольний рух, рух двадцятих років ХХ століття, який у школі не вивчався, а подавався викривлено, неправильно...»

(«(Не)щасливі дитячі та юнацькі роки крізь призму минулого та сьогодення» (проєкт No 1468); Заліщицька державна гімназія м. Заліщики Тернопільської обл.; Консультант Дяків Василь)

ПИТАННЯ ДО РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ

- 1 Проаналізувавши наведені джерела, визначте «топ-5» основних рис, що їх культивувала радянська система освіти.
- 2 Яким було національне виховання у СРСР? Які виклики стояли перед ним?
- 3 Які чинники, на вашу думку, мали першочерговий вплив на формування свідомості радянського школяра: сім'я та родина, оточення (друзі, знайомі), матеріальні обставини чи державна пропаганда? Поясніть свою відповідь, базуючись на джерелах.

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учнівські
проекти

IV. Конкурсні учнівські проекти

ПРОЕКТ 4

Як суспільний лад впливає на формування особистості? Розповідь про освітнє середовище радянської школи, що навчало та виховувало «людину нового типу».

ПРОЕКТ 5

Створення Літопису Доробратівської школи як можливість вивчати і популяризувати історію, що відбувалася тут, де ми живемо.

ПРОЕКТ 6

Які події закарбувалися в пам'яті старших поколінь? Чи було дитинство у 1930-х – 1940-х рр. таким, як наше? Що означало для дитини 1970-х – 1980-х рр. щастя? У чому воно проявлялося? Ці питання стали відправною точкою для дослідників із Заліщиків.

Фрагмент плакату «Спасибо любимому Сталину - за счастливое детство!»
Художник Говорков В., 1936 рік.

Фото: https://softsalo.com/sovet_41_politik/politik_26.html

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОЄКТНОЇ РОБОТИ

Візьміть інтерв'ю у своїх рідних, знайомих, котрі здобули освіти до 1991 р. З'ясуйте, що вони вважають перевагами радянської системи освіти, а що – її недоліками і чому саме.

→ Проект 4. «Освітнє середовище: пожива для розуму чи ідеологічний штамп радянської якості?» (проект № 1368)
Пирятинська ЗШ I-III ст. № 4
Консультантка
Компанієць Людмила

→ Проект 5. «Щасливе (?) дитинство: радянська система освіти крізь призму історії Доробратівської, Кам'янської середніх, Негрівської та Горбківської восьмирічних шкіл» (проект № 1386)
Доробратівська загальноосвітня школа I-III ступенів
Консультант
Ващинець Михайло

→ Проект 6. «(Не)щасливі дитячі та юнацькі роки крізь призму минулого та сьогодення» (проект № 1468)
Заліщицька державна гімназія м. Залішки Тернопільської обл.
Консультант
Дяків Василь

▲
Мозаїка «Богдан Хмельницький». Річковий порт, Київ, Україна. Художники: Ламах Валерій, Котков Ернест та Литовченко Іван, 1959-1961, керамічна мозаїка, кольорова ліпнина, емаль.

Фото: <https://www.buro247.ua/lifestyle/instaafttheweek-ukrainianmosaics.html>

РОЗДІЛ 3.

ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО МИНУЛЕ

I. Історичний нарис

Джордж Орвелл стверджував: «Хто контролює минуле, той контролює майбутнє». Радянське керівництво це надто добре розуміло, а тому історична наука перетворилась на «привілейовану наукову дисципліну» у СРСР (за визначенням Юрія Афанасьєва). Постанова ЦК РКП(б) ще 1919 р. визначала історію як одну з головних ділянок ідеологічного фронту. А вже в серпні 1920 р. створили першу інституцію, що мала продукувати новий – більшовицький – погляд на історію. Ця інституція мала показову назву – Комісія з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (скорочено – Істпарт), – що недвозначно характеризувало цей новий погляд на минуле. Комуністична партія ставала органом його творення, а більшовицька революція 1917 р. – поворотною подією, що легітимізувала радянський проект. Згодом у радянській історії з'явилася ще одна знакова подія – «Перемога у Великій Вітчизняній війні радянського народу», – що поступово перебрала на себе основну легітимізаційну функцію. Після неї радянська дійсність і комуністична ідеологія були «єдино правильними» не тільки тому, що обіцяли «комуністичний рай на землі», а й тому, що тріумфували у «священній війні» проти фашизму.

Радянське історіописання, підручникова історія є наскрізь ретроспективними і телеологічними, чиї основні правила прописані в «Короткому курсі історії ВКП(б)» (1938) (*Документ 7*). Минуле постійно співвідноситься із сучасністю. Дійсним початком історії є створення СРСР, а всі події минулого розглядаються як такі, що ведуть до цієї вікопомної події. Славні сторінки минулого, незламний союз радянських народів, які упродовж історії прагнули до «возз'єднання» з «братнім російським народом»; безперестанна класова боротьба

простого народу за визволення проти експлуататорів та іноземних поневолювачів – такою була ця радянська версія історії, що її історик-марксист Михайло Покровський назвав «політикою, повернутою в минуле» (Документ 8).

Окрім згаданих вище знакових подій радянської історії, в історіографічний канон у різний час потрапляли й інші події: пов'язані або з революційною боротьбою в минулому (від повстання Спартак в Давньому Римі до Великої Французької революції), або з так званою патріотичною традицією (як-от Вітчизняна війна 1812 року). Минуле, яке не вписувалось у цей канон, опинялось під забороною: націєтворчі процеси в XIX ст., події Української революції 1917–1921 рр. чи інші аналогічні події на уламках Російської імперії, усі події «екстремальних 1930-х рр.» поза переможним ходом індустріалізації (насильницька колективізація, Голодомор, кадрові чистки, репресії, Великий терор), прорахунки в перші роки Другої світової війни, масові депортації населення в 1940-х рр. тощо.

У 1987 р., коли відзначалась сімдесята річниця більшовицької революції, Михайло Горбачов уперше на найвищому рівні сказав про необхідність «переосмислення» і «переписування» радянської історії, у якій не мало більше бути «білих плям». Саме в роки перебудови створену Сталіним систему назвали «командно-адміністративною». А розтиражований ЗМІ вислів «білі плями історії» відтоді увійшов у повсякденний вжиток.

1936 року створюється комісія під керівництвом Андрія Жданова, завданням якої було слідкувати за підготовкою підручників з історії. З того часу підручкова історія стала одним із найбільш впливових інструментів конструювання образу «правильного минулого» в радянських громадян. Проте вона не була єдиною. Сергій Єкельчик не випадково назвав СРСР «імперією пам'яті»: у цій державі провадилась масштабна і цілеспрямована політика пам'яті, яка передовсім завдяки своїй безальтернативності доволі успішно формувала колективну пам'ять населення.

Широка мережа історичних (етнографічних, військово-історичних, історико-революційних, історії релігії та атеїзму), краєзнавчих і меморіальних музеїв. Історичні пам'ятники. Цілі міста перетворені на «місця пам'яті» (за П'єром Нора), які уособлювали «невмирущий подвиг радянського народу». Ідеться про «міста-герої», яких було 13, четверо з них знаходились в Українській РСР (Київ, Одеса, Севастополь, Керч). Маскультурні твори на історичну тематику і передовсім історичне кіно, що, завдяки візуалізації і тому, що охоплювало все радянське населення, створювало небачені можливості для впливу на колективну пам'ять.

Цю ж роль виконували й радянські святкування. Як наголошує Крістель Лейн, радянські державні свята (7 Листопада, 9 Травня) є «поминальними ритуалами» за своєю суттю: через них теперішнє зустрічається з минулим і легітимізується, одне міцніше через звернення

до іншого. Так, офіційні святкування Дня Перемоги з середини 1960-х рр. мали формувати «правильні спогади» як у тих, хто пройшов війну, так і в їхніх дітей і внуків. Війна і Перемога сакралізувалися, у СРСР – вони не конкретні історичні події, а понадчасові – це «Священна Війна проти темряви», «безсмертний подвиг» радянського народу (*Документ 9*). Останнє пояснює живучість радянського міфу про Велику Вітчизняну війну й на пострадянському просторі.

**ПИТАННЯ ДЛЯ
ОБГОВОРЕННЯ**

Поміркуйте над тим, які радянські історичні міфи продовжують побутувати в сучасному українському суспільстві і чому.

II. Мовою джерел

Документ 7

Із редакційної статті журналу «Більшовик України» «До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України» (серпень 1947 р.)

Центральний Комітет КП(б)У ухвалив постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Ця постанова має величезне значення для всіх партійних організацій України в справі дальшого піднесення ідеологічної роботи, в боротьбі з проявами буржуазної ідеології, особливо українського націоналізму, в справі виховання трудящих в дусі дружби народів СРСР, відданості Радянській владі і партії Леніна-Сталіна.

Історична наука завжди була одним з могутніх засобів у руках більшовицької партії в ідейному вихованні трудящих. Ленін і Сталін дають неперевершені щодо своєї глибини зразки наукового аналізу історичних подій, яскраві приклади викриття фальсифікаторів історії. Матеріалістичне висвітлення минулого і сучасного завжди давало можливість партії «передбачити хід подій і розпізнати не тільки те, як і куди розвиваються події тепер, але й те, як і куди вони повинні розвиватися в майбутньому» («Короткий курс історії ВКП(б)», с. 339). Величезне значення має історична наука в справі політичної освіти народних мас, озброєння їх знанням досвіду боротьби за побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

Роль і значення історичної науки незмірно зростає тепер, у період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Глибоке значення історії народів СРСР, їх самовідданої

боротьби проти поміщиків, капіталістів і іноземних загарбників, за Радянську владу і соціалізм є надзвичайно важливою умовою комуністичного виховання трудящих, і особливо підростаючого покоління. От чому партія приділяє виняткову увагу розвитку історичної науки в СРСР [...]

(Зі скороченнями цитується за виданням: *Україна в ХХ столітті (1900-2000)... С. 151-152*).

Документ 8

Із «Передмови» до восьмитомної «Історії Української РСР» (1977 р.)

Історія Української РСР, боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, за встановлення й зміцнення Радянської влади, успіхи в соціалістичному та комуністичному будівництві нерозривно пов'язані з великим російським народом, усіма братніми народами нашої країни, з невтомною творчою діяльністю Комуністичної партії, з ім'ям засновника і керівника партії і Радянської держави Володимира Ілліча Леніна. В єдиній сім'ї радянських народів український народ вперше в своїй історії дістав національну державність, створивши Українську Радянську Соціалістичну Республіку, відстояв свою свободу й незалежність у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, разом з усіма народами Союзу РСР побудував розвинуте соціалістичне суспільство і впевнено крокує по шляху до комунізму.

У братньому союзі радянських народів Українська РСР стала однією з найбільших індустріальних республік з високорозвинутим соціалістичним сільським господарством, передовою наукою і культурою. У складі Союзу РСР зміцніли її міжнародні зв'язки й авторитет [...].

Показати складний історичний шлях трудящих України, розкрити всю багатогранність їх історичного минулого і славного сучасного в органічному взаємозв'язку з історією трудящих всієї нашої країни і всього загальноісторичного процесу, висвітлити причини, що обумовили бурхливий розквіт Української РСР у братній сім'ї радянських республік – почесне і відповідальне завдання радянських учених. Здійсненню його служить восьмитомна «Історія Української РСР». У цій праці висвітлюється багатовікова історія українського народу з найдавніших часів до наших днів, революційна боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, встановлення й зміцнення Радянської влади, побудова соціалізму і комунізму.

Методологічною основою багатотомної «Історії Української РСР» є твори основоположників марксизму-ленінізму, матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС та інші документи Комуністичної партії [...]

Історія Української РСР – це історія трудящих усіх національностей, що населяють її територію. Інтернаціональне братерство трудящих республік зміцнювалось у ході їх революційної боротьби проти па-

нування поміщиків і капіталістів, за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні. В основу дослідження покладено матеріалістичне розуміння історії – невід’ємну і складову частину теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Основоположники марксизму відкрили й обґрунтували загальні закономірності історичного розвитку людського суспільства... Найважливіші положення марксизму-ленінізму – вчення про суспільно-економічні формації, визначальну роль способу виробництва і розвитку продуктивних сил, класи і класову боротьбу, роль народних мас як справжніх творців історії, про історичну місію робітничого класу і його провідну роль у соціалістичному і комуністичному будівництві, про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в побудові соціалістичного суспільства – дають ключ до пізнання історичного процесу [...]

Історія Української РСР,
перший том. УРСР, 1945
Фото: <https://bit.ly/3fbey0>

В «Історії Української РСР» підкреслюється першорядне значення історичних зв'язків українського народу з російським і білоруським народами... Вся багатомісячна історія українського народу якнайтісніше пов'язана з історією великого російського народу... Закономірним результатом усієї попередньої історії братніх народів було возз'єднання України з Росією внаслідок визвольної війни 1648-1654 рр. Воно стало поворотним етапом у житті українського народу, визначило його історичну долю, дальший соціальний і культурний розвиток [...]

Єдність революційних дій пролетаріату та найбіднішого селянства всіх національностей Росії, керівна роль партії більшовиків стали найважливішими факторами перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства – еру загального революційного оновлення світу, еру краху капіталізму і торжества соціалізму та комунізму [...]

Всесвітньо-історична перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні була закономірним наслідком історичних переваг соціалістичної економіки, радянського державного і суспільного ладу, багатогранної діяльності Комуністичної партії по організації всенародної боротьби проти фашистських загарбників, тріумфом ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР [...]

Досліджуючи героїчне сучасне і славне минуле народних мас з класових, партійних позицій, розглядаючи історію Української РСР як складову частину історії СРСР як процес, змістом якого сьогодні є переростання розвинутого соціалізму в комунізм, удосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвиток соціалістичного способу життя, неухильне зростання керівної і спрямовуючої ролі партії, авторський колектив прагнув, щоб героїчні звершення трудящих Радянської України надихали сучасників на нові трудові подвиги, на виконання величних завдань побудови

комуністичного суспільства [...]

(Зі скороченнями цитується за виданням: Передмова / Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь (до другої половини XIII ст.) / Відп. ред. І. І. Артеменко. Київ: Наукова думка, 1977. С. 5-18)

Документ 9

Пісня «Война священная»

(Слова: Василь Лебедев-Кумач, музика: Олександр Александров, 1941 р.)

Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой
С фашистской силой темною,
С проклятою ордой!

Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна, –
Идет война народная,
Священная война!

Как два различных полюса,
Во всем враждебны мы:
За свет и мир мы боремся,
Они – за царство тьмы.

Дадим отпор душителям
Всех пламенных идей,
Насильникам, грабителям,
Мучителям людей!

Не смеют крылья черные
Над Родиной летать,
Поля ее просторные
Не смеет враг топтать!

Гнилой фашистской нечисти
Загоним пулю в лоб,
Отребью человечества
Сколотим крепкий гроб!

Встает страна огромная,
Встает на смертный бой

С фашистской силой темною,
С проклятою ордой.

Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна, –
Идет война народная,
Священная война!

(Див. виконання пісні у фільмі «Битва за Москву» (реж. Юрій Озеров, 1985):
<https://www.youtube.com/watch?v=ePQGSzFweI8>, відвідано 24 липня 2020 р.)

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

9. Зі слів Василя Скворія, який переповідає почуте від матері, очевидиці розстрілів в урочищі Дем'янів Лаз:

«Хата родини Скворіїв знаходиться на окраїні Пасічної, нині це окраїна міста Івано-Франківська. Бачила пані Ольга, як із приходом радянської влади попри її хату проїжджали грузовики, накриті брезентом, із яких лилася цукровиця й капала кров, а солдат зверху із грузовика посипав дорогу піском, затираючи криваві сліди. Їхали вони в урочище, яке за місцем косовиці одного із тутешніх господарів Дем'яна, де він косив траву для відгодівлі домашньої худоби й отримало назву – Дем'янів Лаз.

Перед тим у Дем'яновому Лазі було вирубано дерева й під гул моторів тут працівники НКВС, в народі прозвані енкаведистами, розстрілювали в'язнів як Станіславівської, так і навколишніх тюрем.

... Мама розповідала пошепки сусідам про почуте, а ті ділилися тим, що вдалось побачити на власні очі. Однак навіть із здобуттям Україною незалежності боялася родина Скворіїв говорити про це.

У післявоєнний період з метою приховати від світу кроваві злочини, радянська влада переорала місце розстрілів у Дем'яновому Лазі й провела меліоративні труби, сподіваючись що вже ніхто не буде проводити розкопки».

(«Дем'янів Лаз – трагічна сторінка історії України» (проєкт № 1459);
Диятинський ліцей № 3; консультантка Срайчук Надія)

10. Зі спогадів Сидора Завалка, уродженця села Самовиця, про затоплення сіл внаслідок створення Каховського водосховища:

«Чутка, що нас затоплюватимуть, поширилася ще на початку 1950-х. На Дніпрі будуватимуть гідроелектростанцію. Ми не повірили. Якось зійшлися люди біля контори. Один чоловік – ми його звали Нечипоренком – зняв шапку, перехрестився та й каже: «Такого не

може бути. Тут наші діди й прадіди. Така краса: земля, луги, озера, ліси. І все це затопити?»

Я коли народився 1917-го, мати лежала зі мною на печі, а в хаті вода стояла по коліно. Навесні в нас завжди були паводки. Та люди не хотіли обжиті місця кидати. Турбувалися, чим топтимуть, на чому пектимуть хліб. Бо в нас унизу паливо було дармове: і дерево, і торф. А чим топити в степу? Самовицю переносили за 35 км, до урочища Баталого. Нове село на сесії сільради назвали Ленінським. Поділили кварталами 200 на 300 м. У червні 1956-го почали давати наділи. Кожному двору – по 25 соток. Затоплення тривало з весни до осені 1959 року. Коли вже воду почали пускати, їздили ми перевіряти, чи всі двори добре зачищені. Бо бувало таке, що розібрав хату, а солома залишилася. То ми палили ті купки.

... Ось учора ніч не спав, усе лічив, скільки хат на якому кутку в Самовиці було. На Завалківці, виявляється, їх було 90, а на Хоменківці – тільки 20. Згадую, де чия стояла, як вулиця йшла. А ще ж були Соколівка, Коноплянка, Заровець...»

(«Каховське водосховище – ціна надбаного і втраченого» (проєкт № 1439; Комунальний заклад «Нікопольська середня загальноосвітня школа»; консультантка Корзун Катерина)

**Затверджений проєкт
ДніпроГЕС (Дніпровська
гідроелектростанція),
1931 рік**

Фото: <https://www.radiosvoboda.org/a/29261962.html>

**Фото греблі ДніпроГЕС –
вид з лівого берега,
2 вересня 1931 року**

Фото: <https://www.radiosvoboda.org/a/29261962.html>

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учнівські
проекти

ПИТАННЯ ДО РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ

- 1 Опрацювавши подані джерела, поясніть значення наведеного в тексті твердження Джорджа Орвелла «Хто контролює минуле, той контролює майбутнє».
- 2 Порівнявши офіційні документи і его-свідчення, спробуйте визначити, чому певні події і явища вітчизняного минулого, долі окремих людей ставали «білими плямами» радянської історії.
- 3 На вашу думку, яким чином було можливим зберігати сімейні (особисті) спогади, які не вписувалися у радянську версію минулого? На які ризики наражалися люди, які це робили?

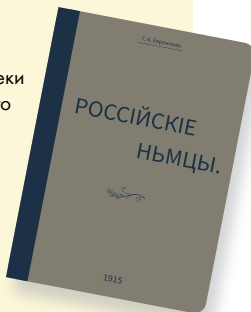
→ Проект 7. «Як радянська влада знищувала пам'ять про пам'ять (на прикладі німецької колонії «Alt Danzig», нині село Карлівка, що на Кіровоградщині)» (проект №1423) КЗ «Карлівське НВО «Загальноосвітня школа І-ІІІ ст., Позашкільний центр» Соколівської ОТГ Кіровоградської області. Консультантка Мокряк Наталія

IV. Конкурсні учнівські проекти

ПРОЕКТ 7

Пошуковці з Карлівки досліджували, чому намагалися стерти пам'ять про історію існування перших поселенців німецької колонії Старий Данціг.

Матеріали з Обласної Універсальної Наукової Бібліотеки ім. Д. Чижевського

ПРОЕКТ 8

Дослідження ролі радянських мозаїк у публічному просторі сучасного Миколаєва.

Постер проекту: Загадка однієї мозаїки. Автор ілюстрації Царюк Олексій.

→ Проект 8. «Загадка однієї мозаїки: погляд сучасника на монументальне мистецтво міста Миколаєва радянського періоду другої половини ХХ століття» (проект № 1264). Перша українська гімназія імені Миколи Аркаса. Консультантка Лободовська Ірина

ПРОЄКТ 9

Чому пам'ятники цивільним не були встановлені за радянської влади? Стає очевидним, що ціна перемоги у війні була занадто великою. Тому мирне населення, його страждання і жертви не озвучувались радянською ідеологією, навіть не було ритуалів пам'яті, що вшановували загибель цивільного населення.

Шматок радянської мапи, де відображено місто Попасна (Станція ім. Кагановича) та Рубацанський ліс (1943 рік).

→ Проєкт 9. «(Не) вшанована пам'ять» (проєкт № 1343).
ОНЗ «Попаснянська
ЗОШ №1. Консультант
Шулєк Віктор

Місто Попасна - Станція ім. Кагановича (позначено червоним прямокутником) та Рубацанський ліс (позначений зеленим) на німецькій мапі

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОЄКТНОЇ РОБОТИ

У шкільній, домашній бібліотеці чи бібліотеці вашого населеного пункту знайдіть підручники історії з радянських часів. Проаналізувавши їх, спробуйте визначити основні характеристики/складові радянської версії минулого.

Мозаїка «Гуцульська мелодія».
Ужгородський замок, Ужгород,
Україна. Художники:
Кириченко Степан та Клейн Надія,
1963.

Фото: https://www.instagram.com/p/Bj_47klBn30/

РОЗДІЛ 4.

ТРАДИЦІЙНА РЕЛІГІЙ- НІСТЬ VS РАДЯНСЬКА КВАЗІРЕЛІГІЯ

I. Історичний нарис

Марксистсько-ленінська ідеологія стверджувала про несумісність комуністичного і релігійного: Маркс передбачав, що із наближенням до «світлого комуністичного майбутнього» релігія зникне, а Ленін проголошував боротьбу з релігією як одну з форм класової боротьби. Тому прийняття декретів РНК РСФРР про громадянський шлюб, розлучення та книги актів громадянського стану (грудень 1917 р.) і декрету «Провідокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. (як і аналогічних актів в інших радянських республіках) було серед першочергових рішень більшовицької влади. Твердження про атеїстичний характер радянської державності й так званий науково-матеріалістичний світогляд радянських громадян містилось у наріжних Програмах комуністичної партії (редакцій 1919, 1961, 1986 років). Прийнята 8 квітня 1929 р. дискримінаційна Постанова ВЦВК і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» стала основним документом, що регулював становище релігійних інституцій аж до розпаду СРСР.

Боротьба з релігією та релігійними інституціями не припинялась упродовж усього існування СРСР: найжорстокіші антирелігійні кампанії чергувались із періодами відносного затишшя, коли атеїстична робота серед населення і передовсім молоді все ж не припинялась. У ході антирелігійної боротьби 1920-х – 1930-х рр. систематично винищувались або вилучались церкви, мечеті, синагоги, інші молитовні споруди, їхнє майно. Духовенство і релігійні провідники визначались як класові вороги, а тому й ставлення до них було відповідним: їх розстрілювали, саджали в тюрми й висилали у виправно-трудові табори. Боротьбу поновили після Другої світової війни: у другій половині 1940-х рр. було офіційно знищено українські Греко-Католицькі Церкви у «возз'єднаній» Галичині та на Закарпатті. А період хрущовської «відлиги» позначився черговою антирелігійною кампанією з командно-адміністративними переслідуваннями священнослужителів і вірян, економічним тиском, методами соціального ізолювання, заборонами на здійснення релігійних обрядів (передовсім хрестин і похоронів) (*Документ 10*).

Своїм головним опонентом радянське керівництво вважало на-

йчисельнішу (і до 1917 р. державну) Російську Православну Церкву. Саме проти неї першочергово спрямовувались згадані антирелігійні заходи. Водночас РПЦ зберігала легальне становище і з середини 1940-х рр. неофіційно мала особливий статус серед усіх релігійних (християнських, мусульманських і юдейських) організацій у СРСР. У той же час національні християнські Церкви (як-от згадана УГКЦ чи Українська Автокефальна Православна Церква) або, наприклад, деякі протестантські громади могли існувати лише підпільно.

Попри хвилі антирелігійних переслідувань і фактичне унеможливлення повсякденного релігійного життя, богослужінь, обрядовості, Конституція 1936 р. декларувала (ст. 124), а Конституція 1977 р. детально прописувала (ст. 52) право радянських громадян на свободу совісті. І створення позитивного іміджу СРСР на Заході як держави, що поважає свободу совісті і надає своїм громадянам право на сповідання будь-якої релігії, було важливим пропагандистським інструментом у ході Холодної війни.

Важливою причиною неготовності радянського керівництва толерувати релігію було те, що радянська ідеологія насправді стала своєрідною квазірелігією. Вона мала свій культ, своїх «святих», свої свята і обряди, які організовували не лише суспільне (публічне) життя радянських громадян, але й приватне життя кожної людини. Задля останнього, наприклад, розробили популярну і донині весільну церемонію, що мала витіснити вінчання; а урочиста посвята в жовтєнята чи піонери ставала своєрідним обрядом ініціації (Документ 11).

Радянську ідеологію дослідники класифікують як політичну релігію, нову релігію, світську релігію чи громадянську релігію. Культ Леніна став наріжним каменем цієї квазірелігії, а його Мавзолей – основним радянським сакральним місцем, паломницьким локусом не лише для радянських громадян, але й для усього соціалістичного табору, силою сформованого після Другої світової війни.

«Червоні дати» радянського календаря – це набір подій, визнання значущості яких, власне, і витворювало радянське суспільство та «нову людину». 7 Листопада («День Великої Соціалістичної Жовтневої Революції»), 23 лютого (день Червоної армії), 8 Березня, 1 Травня («День міжнародної солідарності трудящих») і 9 Травня («День Перемоги у Великій Вітчизняній війні») стали цими смислоутворювальними датами. На їхню честь називали інституції та об'єкти соціалістичного будівництва (Документ 12). До них приурочувались демонстрації трудящих і помпезні військові паради, які мали переконувати радянських громадян у могутності й мудрості комуністичного правління, а решті світу демонструвати військову міць радянської держави.

Проте цікаво, що радянська ідеологія і так звана радянська обрядовість багато взяли з християнської традиції, яку заперечували й намагались витіснити.

Агітаційний плакат. Художник
Фіногенов А. УРСР.
1930-і рр.

Фото: <https://babs71.livejournal.com/673511.html>

ПИТАННЯ ДЛЯ
ОБГОВОРЕННЯ

Чому радянська людина мала бути атеїстом? Який зміст радянська ідеологія вкладала в терміни «атеїзм», «атеїстичний»?

II. Мовою джерел

Документ 10

Уривки зі звернення «Від православних християн всієї Росії Східним Патріархам Єрусалимському, Антіохійському, Константинопольському та іншим і в Організацію об'єднаних націй» (1964)

В связи с тем, что наши безбожники коммунисты воздвигли страшное гонение на православную церковь, истинных пастырей, монахов и верующих людей и на гробницах верующего народа хотят строить свой коммунизм. Мы хотим в кратце изложить все ужасы которые творят теперь безбожники в православной России... По радио и в газетах и по всём Советском Союзе говорят о мире, ездят представители от правительства коммунисты за границу, борются яко бы за мир, что бы отвратить ядерную войну и сохранить этим всё человечество от смерти. Но этот мир у безбожников коммунистов только на языке, наоборот они подняли страшную войну с православно верующим народом с большим успехом применяя насилия, закрывая монастыри, Церкви, уничтожая святые целебные источники вопреки желания нас верующих. По советским законам конституции и декрете в брошюре коммунистическая партия и советское правительство О Религии и Церкви издание Москвы за 1961 год, это является основным законом в Советском Союзе подписан Лениным ибо все безбожники коммунисты идут как они говорят громко по заветам Ленина, но у них на языке Ленин, а на деле дела продолжают Сталина которого они же сами осудили о том, что он погубил много невинного народа хотя немного по тише. По советским законам конституции и декрете сказано, что церковь отделена от государства, а фактически государственные власти полностью овладели церковью. Уже два года как деньги наши сдаются в банк и деньгами церковными распоряжаются местные власти. Все священники посажены на очень низкую оплачиваемую зарплату невзирая на то, что по церквам имеются большие доходы. Запрещено властями крестить детей старше полтора два года, если ребёнок старше двух лет, их нужно отправлять домой некрещёнными [...]

За короткое время в начале этого года кроме Белоруссии и Украины закрыто 2 тысячи церквей. Сотни верующего православного

народа приезжают каждый день в Патриархию в правительство сидят по два месяца в Москве что бы правительство и Патриархия запретили местным властям закрывать церкви, монастыри, но все жалобы остаются в забвении и без всякого удовлетворения нашей просьбы.

Даже там, где большой натиск на религию и большой успех в закрытии, там уполномоченные правительственными органами поощряется так как и в Беларуси Уполномоченный Кавдаев+ / и Логвиненко получили благодарность от Киева на безбожной сессии за активное закрытие силою репрессий церквей и изгнания из храма детей школьного возраста.

Если Никодим и Пимен члены духовного синода опровергают что в нас в России нет гонений так это ложь и клевета. Православная вера, истинные пастыри, монахи и миряне находятся в страшном гонении и издевательстве со стороны безбожников коммунистов [...]

В России так разставлены сети сатанинские, что спастись нам верующим очень трудно напр. в этом году у безбожников был первый май веселие, а у нас страсти Христовы и работающим на производстве и школьникам надо итти на эту демонстрацию в обязательном порядке, а кто если не пойдёт накладывается взыскание. В России так разставлены сети сатанинские, что православно-верующим очень трудно спастись, а так же их детям а именно в их праздник май, а у нас пост. Теперь в большие праздники как Благовещение, Пасха, Рождество Христово и другие и эти большие праздники верующий православный народ должен итти на работу которые работают на производстве. Например у нас предпразднетство Рождественское и рождественский пост, а по школам 1 января по новому стилю ёлка и веселие и т.д. [...]

(Зі скороченнями цитується за виданням: Шлихта Н. Как учредить «антисоветскую организацию»: к истории Кестонского института и письма верующих из Почаева // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2017. №1. С. 244–267).

Документ 11

3 «Правил про релігійні культу» (1964)

[...] Міністерству культури, разом з... Спільною письменників, Спільною композиторів... на мету поставити розробку високохудожніх ритуалів, примірного репертуару та художнього оформлення сучасних свят, звичаїв та обрядів...

3. Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР розробити і опублікувати календар українських безрелігійних сучасних свят, звичаїв і обрядів з творчим використанням кращих народних традицій. У календар ввійдуть:

1) Загальнонародні революційні свята (Перше Травня, День Великої Жовтневої Соціалістичної революції, День Конституції...)

2) Виробничі свята (Серпа і Молота, Свято Трудової Слави, Свято врожаю, Свято першої борозни, День тваринника, День механізатора, ювілей підприємства, колгоспу, радгоспу, посвячення в робітничий клас)

3) Громадсько-сімейні (народження дитини, повноліття, проводи до Радянської Армії, весілля, новосілля... цикл шкільних свят і обрядів, День громадського вшанування пам'яті померлих)

4) Традиційні свята, пов'язані з порами року (зустріч Нового року, проводи зими, Свято весни, День молоді з використанням кращих елементів літнього традиційного свята Купала).

[...] 7. У зв'язку з актуальністю питання про залучення широкої інтелігенції до активної участі у впровадженні нової обрядовості та боротьбі з релігійними пережитками, ввести у 1964/65 навч. році спецкурс «Роль радянських свят, звичаїв та обрядів у комуністичному вихованні трудящих» в університетах, педагогічних... сільськогосподарських інститутах, консерваторіях, культосвітніх та музичних закладах.

8. Республіканським і міжобласним видавництвам розробити перспективні плани випуску спеціальної літератури...

Республіканському Товариству «Знання» та його відділенням на місцях забезпечити підготовку кваліфікованих лекторських кадрів з питань радянських свят та обрядів.

[...] 10. Державному комітетові радіомовлення та телебачення при РМ УРСР практикувати систематичну організацію радіо-і телерепортажів з місць проведення свят, систематичні передачі про нові народні свята...

[...] 13. Місцевим Радам депутатів трудящих разом з Міністерством комунального господарства УРСР подбати про створення похоронних бюро, передачу для них приміщень, передбачити в них спеціальну громадську панихиду. У найкоротший строк упорядкувати та озеленити кладовища, організувати виготовлення на місцях позолочених пам'ятників, огорожі, вінків... та інших ритуальних речей. При похоронних бюро створити на госпрозрахунку оркестри, які б обслуговували похорони [...]

(Зі скороченнями цитується за виданням: Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Акта, 2015. С. 91)

Документ 12

З постанови Ради Міністрів УРСР № 532 від 26 жовтня 1977 р.
«Про присвоєння імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції підприємствам, організаціям, колгоспам і радгоспам»

Рада Міністрів Української РСР постановляє:

Враховуючи просьби трудящих, радянських і громадських організацій, присвоїти ім'я 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції таким підприємствам, організаціям, колгоспам і радгоспам [далі

м. Ахтирка. 1 травня
1965 рік. Військовий
оркестр.

Ахтирка святкова.
1960-і роки.
Марш піонерів.

Фото: «Радянські всенародні свята і демонстрації» (проєкт № 1410)
Охтирський міський центр позашкільної освіти – Мала академія наук учнівської молоді.
Консультантка
Альїнська Галина

наведено перелік з 37 об'єктів по всіх областях УРСР і м. Києву]

По Донецькій області

Шахтоуправлінню «Ждановське» Шахтарського виробничого об'єднання по видобутку антрациту «Шахтарськантрацит» Міністерства вугільної промисловості УРСР і надалі іменувати його – шахтоуправління імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Курахівській ДРЕС виробничого енергетичного об'єднання «Донбасенерго» Міністерства енергетики і електрифікації УРСР і надалі іменувати її – Курахівська ДРЕС імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Колгоспу «Зоря» Старобешівського району і надалі іменувати його – колгосп імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції [...]

По м. Києву

Дарницькому ордену Леніна шовковому комбінату Міністерства легкої промисловості УРСР і надалі іменувати його – Дарницький ордену Леніна шовковий комбінат імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Тресту «Будмеханізація» Головкиївміськбуду і надалі іменувати його – трест «Будмеханізація» імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Київському автомобільно-дорожньому інституту Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і надалі іменувати його – Київський автомобільно-дорожній інститут імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

(Опубліковано на платформі Ліга.Закон:

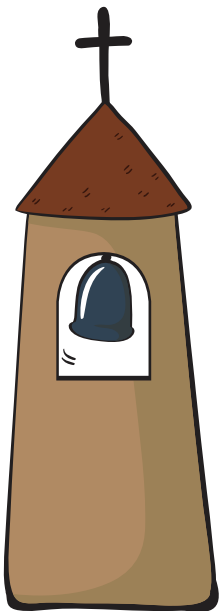
http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP770532.html, відвідано 24 липня 2020 р.)

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проектів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

11. Зі спогадів мешканців с. Тюдова Косівського р-ну Івано-Франківської обл.:

Дмитро Федорович Яремчук (1930 р. н.) згадує: «Тато моєї дружини Марії був паламарем у церкві, яка в 1944 році згоріла. Церковний дзвін залишився цілим. Його заховали у господарському приміщенні біля нашої хати, щоб ніхто із партійних працівників не міг знайти. В 1990 році почалось будівництво УАПЦ в Тюдові. Дзвін ми віддали на дзвіницю. Дуже раді, що змогли його зберегти».

Іван Олексійович Дутчук (1938 р. н.) розповідає: «Розкажу вам одну історію. У нас на подвір'ї був кам'яний хрест, який поставили мої прадіди за здоров'я дітей ще в 1863 році. Після Другої світової

Уцілілий дзвін у селі Тюдові, Івано-Франківська обл.

війни, коли в нас утвердилась радянська влада, то мій батько, щоб не наражати сім'ю на небезпеку, вирішив, що не варто жартувати із тодішньою владою і заховав Хрест куди подалі від людського ока. Коли Україна стала незалежною, то я з сестрою вийняли Хрест із схованки і поставили на те місце, де він був раніше».

(«Релігія - опіум народу» (проєкт № 1510); Тюдівський ліцей, селище Тюдів, Косівський район, Івано-Франківська область; консультанти Чоланюк М., Чоланюк Р.)

12. Зі спогадів Дмитра Борця:

«Хрест привезли із села Товтри. Там його тесали з суцільного каменя. Його везли волами і залишили внизу біля каплички, бо воли не могли вивезти. І зимою зробили великі сани, і волами вивезли на гору.

Потім, коли до нас прийшов Варус (він був головою колгоспу), одного дня прийшли з райкому й сказали, що потрібно навести порядок на горі, бо на горі зробили базар. Торгували іконами, хрестиками, свічками. Дійшло до того, що внизу є кирниця, і зробили пропаганду, якщо мити очі, то люди прозрівають. Там дійсно вода хороша. Комунисти сказали, що треба розрушити. Варус сказав, що техніку, людей він дасть, але сам нічого руйнувати не буде. Людей він не заставляв. Зголосилося четверо людей: троє з Вашківців, один – із Слободи-Банилова.

У день, коли мали валити хрести, Аннину гору оціпила міліція, шоби не йшли люди. Вночі, десь о 24 год., великими тракторами і тросами спустили хрести вниз. Великий хрест розсипався на кусочки. Я не помню людей, які валили хрести... Вони всі до року померли».

(«Без Бога – до комунізму» (проєкт № 1279); НВК «Вашківецька гімназія ім. І. Бажанського»; консультант Попович Олексій)

13. Зі спогадів В. М. Шелест про використання храму під спортзал:

«На хорах стояла пуста домовина і вчитель фізичного виховання Блакита С. І. тримав у ній всю документацію, щоб перевірки «не діставали». Взагалі Степан Іванович намагався не проводити тут ніяких уроків, майже всі заняття проводились на майданчику біля колишнього будинку священника, який також перейшов під шкільну майстерню і навчальні класи».

(«Терниста дорога до храму» (проєкт № 1484); Кретівська загальноосвітня школа I-II ступенів ім. Петра Сороки; консультантка Сав'як Оксана)

14. Фрагмент інтерв'ю з Анною Іванівною Женчук (1960 р. н.), вчителькою зі Львова:

«У 1981 році я, молода вчителька, приступила до роботи у СШ № 38 м. Львова. На Великдень мені дали «доручення» – взяти на замітку учнів школи, які були в церкві. Чимало львів'ян прямувало до церкви. Якщо вони бачили знайомі обличчя, то намагались сховатись за спинами інших. «Знайомі обличчя» – це вчителі шкіл, які прийшли виконувати «почесну місію». Я постояла хвилин 15 біля Собору святого Юра і мене охопив сором. «Що я тут роблю? Чи маю я моральне право слідкувати за своїми учнями? Адже я така ж віруюча, як і вони».

Наступного дня мене викликали на розмову у кабінет директора. За столом сиділа адміністрація школи, секретарі партійної та комсомольської організацій. Мене вчитували хвилин 15, роблячи наголос на тому, що я не виконую свої професійні обов'язки, тому що не була у неділю на «робочому місці», тобто біля собору св. Юра. І що я маю добре поміркувати щодо своєї професії та місії вчителя української мови ...»

(«Нова «радість» стала, яка не бувала... Над вертепом зірда красна засіяла» (проєкт № 1522); ліцей № 38 м. Львів; консультантка Голосова Наталія)

15. Згадуючи радянські свята:

«Бабуся розповіла, що листівки були у них вдома завжди. Перед святами вона зазвичай йшла на пошту і купувала багато листівок, щоб надіслати рідним на Західну Україну, у Залізний Порт. І навіть по місту Херсону – друзям, кумам».

Бабуся розповіла, що в ті часи якось не замислювалися про агітацію і пропаганду. Просто було приємно когось привітати і самим отримати вітання. Це вже було як ритуал свята».

(«Листівки, як інформаційно-психологічний засіб агітації за радянський спосіб життя» (проєкт № 1489) Херсонський обласний ліцей Херсонської обласної ради; консультантка Олійник Ніна)

ПИТАННЯ ДО РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ

- 1 Проаналізувавши офіційні та усноісторичні джерела, поясніть, як ви розумієте терміни «радянська квазірелігія» та «радянська обрядовість».
- 2 Які методи/способи використовувались радянською владою для винищення релігії і Церкви?
- 3 Яким чином окремим людям вдавалося зберігати свою релігійність та відстоювати власне право на свободу віросповідання?

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учнівські
проекти

IV. Конкурсні учнівські проекти

ПРОЕКТ 10

«Радянська влада міста Ніжина, не маючи змоги зруйнувати численні церкви середмістя, намагалася їх десакралізувати. Усі церковні споруди центру міста не використовувалися як храми, а були пристосовані головним чином під склади. Доведення церковних споруд до напівзруйнованого стану було частиною антирелігійної кампанії. Старі обшарпані церкви протиставлялися новим будівлям (міського комітету КП(б)У, міської бібліотеки тощо).»

→ Проект 10. «Храми у просторі радянського міста (Ніжина 40 – 80-х років ХХ століття)» (проект № 1549). Ніжинський обласний педагогічний лицей при Чернігівській обласній раді; Консультант Потапенко Максим

ПРОЕКТ 11

«За часи атеїзму було знищено неймовірну кількість пам'яток архітектури та витворів мистецтва. Це були не лише споруди, а центри тяжіння у великих та малих містах, окраси міського та сільського пейзажів. Для того, аби зрозуміти масштаби руйнувань, достатньо лише поглянути на далеко неповний список церков і храмів, зруйнованих у Києві».

ПРОЕКТ 12

Дослідження про владу, релігію та людину в радянські часи у форматі скрайбінг-розповіді.

«Агітаційний плакат» – фрагмент із відео проекту

→ Проект 11. «Релігія – опіум для народу» (проект № 1333) Школа № 300 Десянського району м. Києва. Консультантка Вирова Марина

→ Проект 12. «За завісю минулого: релігійне життя в радянські часи» (проект № 1536) Слов'янська загальноосвітня школа I-III ступенів № 16 Консультантка Уварова Марина

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОЕКТНОЇ РОБОТИ

Знайдіть у шкільній, домашній бібліотеці чи бібліотеці вашого населеного пункту відривні календарі з радянських часів. Проаналізувавши їх, зробіть висновки про головні радянські свята, символи, а також зміст, що вкладався в них офіційною ідеологією.

Панно «Очаківщина – край виноградарів та рибалок». Унівмаг, Очаків, Миколаївська обл. Україна. Художник Бережний. Т. 1970-ті

Фото: https://comma.com.ua/article/mosaics_vienna/

РОЗДІЛ 5.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНО- МІЧНЕ ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

I. Історичний нарис

Радянська система свідомо розбудовувалась як антипод системи капіталістичної: «дикому» капіталістичному ринку протиставили планову – в інтересах суспільства – економіку. Ба більше, саме розбудова нової системи економічних відносин, за Марксом, ставала передумовою побудови комуністичного суспільства. У цьому суспільстві мала зникнути «експлуатація людини людиною» – основа капіталістичної системи. Передбачалося встановлення «диктатури пролетаріату», класу, що його експлуатували і визискували до 1917 р.; а економічні взаємини мали будуватись за принципом: від кожного по можливості, кожному – за потребою.

Насправді, основними характеристиками радянської планової економіки стали державна монополія і державна власність на все; централізація господарського життя; заборона приватної власності і приватного виробництва, а тому мінімальне врахування потреб та інтересів громадян. Реалізація більшовицьких гасел про «заводи робітникам, землю селянам» звелась до націоналізації землі, промислових підприємств і призвела до насильницької колективізації сільськогосподарських угідь у 1930-х рр. Після провальної політики «воєнного комунізму», керівництво держави вимушено повернулось до ринкових механізмів в економіці в 1920-х рр.: саме у цьому була суть «нової економічної політики». Однак, цей «відступ» (за Леніним) на шляху до побудови комунізму був короткочасним і з 1928/1929 рр. задля здійснення форсованої індустріалізації економіка радянської держави була остаточно переведена в планове русло. Так звана косигінська реформа 1965 р. й економічні експерименти перебудови – єдині спроби запровадити окремі ринкові механізми задля порятунку радянської економіки в наступні десятиліття.

Мета ж індустріалізації була зовнішньополітичною, радше аніж економічною: Сталін твердив про необхідність подолання «відставання від провідних капіталістичних країн» (1931). Це остаточно визначило і характер радянської економіки: першочергова пріоритетність виробництва військової промисловості; пріоритетність виробництва

засобів виробництва над виробництвом споживчих товарів; інвестиції у важку промисловість коштом сільського господарства, легкої промисловості і сфери послуг; закритість від зовнішнього ринку, практична відсутність імпортованих товарів. Плани, які приймалися виходячи не з економічних, а ідеологічних потреб (*Документ 13*). Населення, єдиним працедавцем якого ставала держава, у якій не було бажання і практично не було потреби використовувати економічні важелі задля стимулювання його праці. За відсутності альтернативи, робітники на фабриках і заводах, селяни в колгоспах, службовці в радянських інституціях працювали, отримуючи мінімальну заробітну плату. Ті, в інтересах кого офіційно була створена радянська держава, насправді цією ж державою експлуатувались. При цьому, «суспільно-корисна праця на благо соціалістичної Батьківщини» зображувалась як цінність сама в собі; а для задоволення власних споживчих потреб не вистачало не тільки коштів, а й пропозиції, що її могла надати вітчизняна економіка (*Документ 14*).

Повернути економіку «обличчям до споживача» намагались декілька разів: одразу після завершення Другої світової війни, у роки хрущовських реформ та у 1970-х рр., коли надлишок «нафтодоларів» спрямовували на закупівлю споживчих товарів у країнах соціалістичного табору. Попри ці спроби, термін «економіка дефіциту» (упроваджений угорським соціологом Яношем Корнаї у 1970-х рр.) – найкоректніше позначення економіки СРСР аж до його розвалу. Нестача і низький асортимент продуктів харчування і продукції легкої промисловості. Черги завжди і за всім. Перетворення на «товари розкоші» необхідних у побуті предметів: від пральних машинок до автомобілів. Неможливість купити житло. Усе це – характерні риси соціально-економічного повсякдення радянської людини (*Документ 15*).

Вирішити проблему дефіциту можна було по-різному. Для певної категорії громадян – номенклатури – вона взагалі не існувала, адже для них в радянській державі існував справжній «комунізм» з усіма, обіцяними ще Марксом, благами. Для решти – найоптимальнішим способом було потрапити в якусь із привілейованих категорій: працівники стратегічних підприємств, військові офіцери, ветерани війни і праці, офіційно визнані «герої» і «героїні» тощо. Були також способи, доступні для кожного: блат, корупція, крадіжка, спекуляція, чорний ринок. Тіньова економіка – породження економіки дефіциту і неодмінна складова радянського економічного механізму, що значною мірою визначала соціально-економічне повсякдення радянської людини.

Уривок із газети
«По ста-линському пути»
свідчить про обвал цін
і «покрашчення» життя

Фото: <https://bit.ly/2UyTSBp>

ПИТАННЯ ДЛЯ
ОБГОВОРЕННЯ

Поміркуйте над тим, у чому схожість і відмінність соціально-економічних проблем у сучасному українському суспільстві та у СРСР? На вашу думку, які негативні тенденції у соціальному та економічному житті сучасної України беруть свій початок з радянського періоду?

II. Мовою джерел

Документ 13

Помічник першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького,
Віталій Врублевський, про радянську економіку

Економіка України, как и всех союзных республик, развивалась в едином народнохозяйственном комплексе. Централизация управления позволяла достичь необходимых результатов в экстремальных ситуациях, таких как война и восстановление [...]

Однако односторонний упор на централизацию неизменно и неизбежно порождал перекосы, обусловленные функционированием унитарного государства. В интересах центра, зачастую сиюминутных, игнорировались интересы республик [...] Диктат центра нарастал, нередко принимал форму бездумной, близорукой политики.

Приоритет внешнеполитической доктрины и гонка вооружений изматывали экономику, подрывали становой хребет страны. Она не могла одновременно решать эти две задачи. В результате в стране развивались параллельно две экономики – гражданская и оборонная, между которыми пролегла китайская стена. Ни с чем не сравнимая милитаризация неизбежно вела к диспропорциям, дисбалансам, к стагнации в целом.

Индустриальная мощь Украины, создаваемая общими усилиями страны в 30-е годы, а затем восстановленная в последний период, в конце концов оказалась отсталой, особенно ее базовые отрасли. В результате инвестиционной политики центра износ основных фондов достиг 50-60%. Преобладание группы «А» привело к тому, что только 29 % промышленности работало на потребительский рынок. Тяжелая промышленность все больше превращалась в чудовищного монстра, пожирающего капиталовложения и работающего прежде всего на себя.

Экстенсивные факторы производства исчерпывались. И, несмотря на все усилия, темпы экономического роста стали падать. Тяжелейшими кандалами на ногах экономики висели долгострои, незавершенка, сверхлимитные запасы не установленного оборудования, в

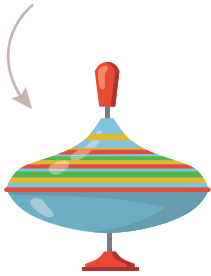
том числе импортного. Все это свидетельствовало о том, что резервы и возможности административно-командной системы были исчерпаны.

(Зі спогадів Врублевського «Щербицький: правда і вигадки» (1993). Цитується за виданням: Україна в ХХ столітті (1900–2000)... С. 175)

Документ 14

З постанови ЦК КПУ і РМ УРСР № 584 від 25 грудня 1978 р. «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи по збільшенню виробництва товарів для дітей, підвищенню їх якості і поліпшенню торгівлі цими товарами”»

Однією з найвідоміших іграшок була **юла або дзиґа (волчок)**, яка з'явилася з 1960-го року на полицях радянських магазинів

За останні роки в республіці здійснено ряд заходів, спрямованих на більш повне задоволення потреб населення в різноманітних товарах для дітей. Введено в дію нові потужності, спеціалізовано ряд об'єднань і підприємств на виготовленні дитячих товарів, що дозволило забезпечити зростання випуску виробів для дітей випереджаючими темпами проти загальногалузевих. Розширено асортимент і підвищено якість товарів дитячого асортименту. Дещо поліпшено організацію торгівлі такими товарами.

Однак досягнутий рівень виробництва багатьох виробів дитячого асортименту не відповідає зростаючим потребам населення. У торгівлі недостатньо окремих видів зимового і літнього дитячого одягу, в тому числі комплектів для новонароджених, нарядного взуття, дитячих колясок поліпшених конструкцій, велосипедів для підлітків, меблів, шкільного приладдя, спортивних товарів та деяких інших виробів для дітей. Міністерство легкої промисловості УРСР, Міністерство лісової і деревообробної промисловості УРСР, Міністерство місцевої промисловості УРСР не виконують завдань по виробництву дитячих товарів у запланованому асортименті. Окремі міністерства і відомства УРСР допускають зменшення випуску виробів, що користуються підвищеним попитом. Не в повній мірі використовуються можливості підприємств важкої індустрії, місцевої промисловості та побутового обслуговування населення для розширення виробництва товарів для дітей.

Якість багатьох виробів для дітей залишається все ще низькою, поступається кращим вітчизняним і зарубіжним зразкам, зовнішня обробка і упаковка їх не завжди відповідає сучасним вимогам, у вирішенні питань поліпшення асортименту і якості дитячих товарів, художньо-естетичного їх оформлення ще недостатня роль науково-дослідних, проектно-конструкторських і моделюючих організацій міністерств, підприємства яких випускають товари дитячого асортименту [...]

Окремі партійні і радянські органи на місцях не пред'являють необхідної вимогливості до керівників промислових підприємств

і торговельних організацій по усуненню наявних недоліків у виробництві дитячих товарів і в організації торгівлі ними, не завжди активно підтримують ініціативу передових колективів по збільшенню випуску і підвищенню якості цих виробів [...]

(Опубліковано на платформі Ліга.Закон: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780584.html, відвідано 24 липня 2020 р.)

Документ 15

Усні свідчення про дефіцит в УРСР

З інтерв'ю з Тетяною Сірош (інтерв'юер Марія Музичка):

«Був період, коли я стояла в чергах з ранку і до вечора. Я коли ще була в декретній відпустці 1986-1988р. я їздила як на роботу. Вранці їду, не знаючи за чим, просто їхала і ЦУМ чи «Україну», де на кожному поверсі, збоку, де входи бокові, на 1, 2 поверхах стояли масово люди. Нема нічого, але вже десь за 50 людей стоїть і я туди стовала в чергу. Ми їхали туди зазвичай не одна, а їхало нас 2-3 жінок. Ми приїжджали зранку, були такі дні, що ми приїжджали, коли магазин був зачинений і ми приїжджали і стояли перед дверима. Потім заходили в магазин і стояли на переходах, де були східці, або біля бокових сходів і чекали. Десь казали, що будуть давати куртки, десь взуття. Я раз стояла не знаючи за чим, я стояла за куртками, а почали давати холодильники для автомобілів. Думаю навіщо мені той холодильник, але дивлюся люди беруть і я взяла, він 120 рублів коштував. Через 5 років ми його подарували. Стояли в кілька черг відразу, їхало 3 і ставали в кілька черг і брали все».

З інтерв'ю з Вірою Козут (інтерв'юер Марія Музичка):

«Такі товари першої необхідності як пральний порошок, мило, шампунь теж були дефіцитом. Їх між іншим теж за талонами продавали, я вже згадала. А якщо навіть ще не було талонів, то наші люди запасалися таким товаром ящиками (...) Той же самий туалетний папір завжди чомусь був дефіцитом, якщо вже туалетний папір з'являвся, то його вже мішками купували, якщо ще давали мішками, бо могло бути таке, що в одні руки – лише кілька мотків. А от я пам'ятаю, що в мене вдома був ящик, який складався із 20, мабуть, пачок прального порошку «Лотос», бо іншого прального порошку не було, і ще була паста для прання, яка видала руки, але ми теж її купували із запасом».

(Цитується за виданням: Шліхта Н. Історія радянського суспільства... С. 176)

Талони на господарське мило, пральний порошок, 1989 р.

Фото: https://ejewee.ru/show_item.php?id=310

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

16. З виступу на засіданні правління Юзика Мацюка 1 листопада 1949 р.:

«Тут виступаючі говорили, що я погано доглядав корів. Я що можу, те роблю, а чого не хватає, то нічого зробити не можу. А саме: на фермі немає вилок для викидання гною, немає щіток для чистки корів, немає чим прив'язувати корів. Нема ліхтаря, а тепер треба порати ввечері. Для обслуговування худоби дали одну пару коней. Ними не можна забезпечити завезення кормів для всієї худоби».

(«Посієш в пору – збереш зерна гору. Історія колгоспу «Авангард»» (проєкт № 1307); Синьківський НВК; консультантка Нижник Наталія)

17. Спогади про колгоспне повсякдення:

Згадує В. А. Кузнецова (1935 р. н.): «Бабуся часто казала про конкурси, які проводились у колгоспі, наприклад: хто найбільше надоїть молока, хто найбільше накосить сіна, вивезе зерна на елеватор. Переможця привселюдно хвалили і видавали грамоту або подяку, вішали його фотографію на дошку пошани, надавали звання «найпрацелюбніший колгоспник» – це вважали найвищою нагородою».

Згадує Ганна Іванівна Неліпа (1942 р. н.): «Працювати в колгосп пішла ще дитиною. Працювала за маму Кривонос Надію Іванівну в огородній бригаді. Допомогала заробляти трудовні. На кінець року за виконану норму трудовнів, колгосп мав розрахуватися. Але виходило так, що працюючи щодня, ми ще залишалися винні господарству, бо колгосп годував обідом працівника та і заробіток за трудовдень був «смішний».

Я дитиною працюючи цілий тиждень заробляла всього один трудовдень, так як категорія праці в огородній бригаді була найнижчою».

(«Нагорода за подвиг, нагорода за труд. (Пере)осмислення матеріального та морального стимулювання соціалістичної праці колгоспників в 50-70 рр. ХХ ст. (на прикладі села Костянтинівка Мелітопольського району Запорізької області)» (проєкт № 1535); Костянтинівський ліцей «Ерудит»; консультантки Неліпа Світлана, Коваленко Людмила)

18. Інтерв'ю про дефіцит і блат у СРСР:

Розалія Іванівна Малявська, пенсіонерка з м. Житомир свідчить: «Набір меблів для житлової кімнати «Янтар 2», який складався зі «стінки», дивану, стола, стільців та крісел виробництва Чехословаччини за ціною 2500 карбованців, на які збирали кошти протягом 7 років, стояли на черзі 6 місяців, було придбано з використанням блату через

Військторг.

Кольоровий телевізор «Фотон» (з японською променевою трубкою), придбаний за 750 карбованців у Військторзі з використанням блату. Дуже мріяла про пральну машину «Вятка» автомат, яку «дістали» сусіди, але мала лише «Малютку».

Проблеми встановлення телефону не було, так як військовослужбовці забезпечувались зв'язком на випадок оголошення тривоги та збору. Телефонний номер був відсутній у загальноміському довіднику.

У 1986 році придбали дуже гарний килим для житлової кімнати за 630 крб., виробництва Туреччини з використанням блату у військторзі».

Валерій Іванович Радченко, пенсіонер з м. Житомир пам'ятає: «Без посереднього доступу до дефіциту не мав, але мав знайомства. Міг, користуючись посадою звернутись до начальників різних рангів на придбання того чи іншого виду товарів. Наприклад: на завод автозапчастин, який був підпорядкований МАЗу, куди привозили все дефіцитне для робітників, а я неодноразово там отоварювався.

У нас не було дорогих імпортних меблів. Купували меблі в кредит у магазинах Житомирського меблевого комбінату, зокрема таким чином, придбали стінку «Альбіна», а набір м'яких меблів «Лариса» допоміг придбати родич (без черги), що працював на заводі автозапчастин.

Телевізор «Електрон» придбали в кредит за 700 крб. (через 6 місяців, стоячи в черзі). Холодильник «Мінськ» придбали по блату (через знайомих «Облпотребспілки») за 480 крб., Магнітофон «Маяк» дістали завдяки зв'язкам в торгівлі. Дружина мріяла про імпортний пілосос і міксер.

Стационарний телефон було отримати не складно, так як батько був інвалідом війни.

Килими купували в кредит, сплачуючи по 10-15 крб. в місяць».

(«Сім'я і побут в СРСР. Період з 1980 по 1991 роки» «Економіка дефіциту: черги, блат» (проєкт No 1562); ЗОШ I-III ступенів № 21 м. Житомира; консультантка Гончарук Вікторія)

ПИТАННЯ ДО
РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ

→ **Проєкт 13.** «Дами епохи» (проєкт № 1452). Івано-Франківський професійний будівельний ліцей. Консультант Колосюк І.

- 1 Базуючись на аналізі наведених джерел, поясніть суть терміну «економіка дефіциту» (автор – Янош Корнаї) стосовно СРСР.
- 2 Хто і на яких підставах користувався блатом у радянській державі?
- 3 Чи були, на вашу думку, ефективними різноманітні офіційні ініціативи радянського уряду, спрямовані на покращення соціально-економічного становища громадян? Наведіть приклади їх реалізації.

→ **Проєкт 14.** «Розкуркулєння в с. Малі Колані» (проєкт № 1311). Малокопанівська ЗОШ I-III ступенів. Консультантка Осипенко Ольга

IV. Конкурсні учнівські проєкти

ПРОЄКТ 13

Роль жінки, яку бачило радянське суспільство: «трудівниця, матір, вихователька своїх дітей»... А чи змогла вона самореалізуватись, чи була щасливою? Про це – дослідження у форматі книжки та відео «Дами епохи».

ПРОЄКТ 14

Розкуркулєння мовою архівних документів, інтерв'ю зі свідками та міркування учнів школи про сільське господарство, ставлення до землі й бачення історичних подій.

→ **Проєкт 15.** «Соціалістичне змагання – руйнівна сила радянської економіки?» (проєкт № 1299) Василівська загальноосвітня школа I-III ступенів Очаківського р-ну Миколаївської обл. Консультантка Твердовська Любов

ПРОЄКТ 15

Дослідження політики формування «нової радянської людини», яка б максимально викладалась, працюючи на користь держави і не вимагала належної оплати за свою працю. Чи задовольняли моральні стимули за соціалістичне змагання працівників риболовецького колгоспу «Свідомість»?

Нет ничего более возвышенного и благородного, чем следовать Ленину, самоверженно бороться за дело, которому он посвятил свою жизнь.

Фрагмент з почесної грамоти за безперервну та бездоганну працю

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учніські
проєкти

ПРОЄКТ 16

Побут і дозволя радянських людей 1960-х–1980-х рр. Спогади тих, хто жив у СРСР: з ностальгією чи з розчаруванням.

Хор Брагинівської сільської ради колгоспу «Комуніст», 1989 р.

Проєкт 16. «Жити стало краще, жити стало веселіше...»: побут і дозволя радянських людей 1960-1980-х рр.» (проєкт № 1306). Брагинівська загальноосвітня школа I-III ступенів.
Консультантка
Лукашенко Євгенія

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОЄКТНОЇ РОБОТИ

Візьміть інтерв'ю у своїх близьких, знайомих, котрі мають досвід дорослого життя у СРСР. Попросіть їх порівняти власний економічний добробут (зокрема підрахувати середній розповіді. сімейний бюджет) до і після здобуття Україною незалежності. Зробіть висновки з їхньої розповіді.

▲
Сграфіто «Річкові види спорту».
Річковий порт, Київ, Україна.
Художники: Ламах Валерій,
Котков Ернест та Литовченко
Іван, 1959-1961, сграфіто.

Фото: <https://www.buro247.ua/culture/arts/chem-zanimalis-avtory-sovetskih-mozaik-poka-nikto.html>

РОЗДІЛ 6.

ДОЗВІЛЛЯ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН

I. Історичний нарис

Загальною тенденцією ХХ ст. є значне збільшення вільного часу, який Маркс визначив як «простір для вільної діяльності і розвитку». Для радянського керівництва він становив дійсну проблему, адже не підлягав безпосередньому контролю. Основне завдання політики партії в цьому напрямку визначалось як «соціалізація та усупільнення» дозвілля, передовсім через вплив виробничої сфери, трудових колективів на «позавиробниче середовище» індивіда. Передбачалось, що норми і цінності, засвоєні в колективі (школі і на виробництві), регулюватимуть часопроводження і поза ним. А тому, дозвілля радянської людини ніколи не могло бути вповні приватним.

Держава не лише прищеплювала відповідні цінності і уявлення про дозвілля (яке мало бути спрямоване на саморозвиток, самоосвіту тощо, а не зводиться до «розтринькування» вільного часу), але й через відповідні колективи регулювала його. Надання змоги відпочивати і відзначати події приватного життя у приміщенні колективу (клуб, шкільна чи заводська їдальня, спортивна зала тощо). Організовані заходи (турпоходи, відпочинок на колективній дачі, базі відпочинку підприємства, спортивні змагання). Суспільно-корисна діяльність (суботники, «воскресники», «поїздки на картошку» тощо). Усе це – способи регулювати вільний час індивіда, використовувати його задля соціалізації в радянське суспільство.

Ідеальною відпусткою радянські громадяни вважали відпочинок влітку, організований за путівками, далеко від дому. Курортне

будівництво було започатковане у 1920-х рр. Путівки не можливо було купити, а лише отримати від держави як своєрідну винагороду за заслуги – за працю і лояльність – або ж як компенсацію (одиноким, інвалідам, ветеранам, багатодітним матерям, постраждалим від Чорнобильської катастрофи тощо). Відпустка на курорті, у санаторії чи на базі відпочинку стала доступнішою лише в хрущовський період. Це – наслідок збільшення резервуару вільного часу і розширення соціального забезпечення, що, зокрема, передбачало запровадження оплачуваних відпусток. Альтернатива виїзного відпочинку – відпочинок на дачах, у тому числі і колективних (з 1950-х рр.).

Внутрішня мобільність повністю регулювалась державою: через інститут прописки, масові (у тому числі й примусові) переміщення населення у ході різноманітних кампаній (радянська «возз'єднаних» областей, підняття цілини, будівництво БАМу, покарання індивідів і цілих народностей тощо), контроль над туризмом. Радянський патріотичний туризм був покликаний відігравати важливу роль у формуванні радянської ідентичності, ознайомлюючи громадян з їхньою «прекрасною і незорою соціалістичною Батьківщиною», досягненнями соціалістичного будівництва в різних її куточках (Документ 16). Спортивно-оздоровчий туризм з періоду «відлиги» і самодіяльний (гірський, водний, пішохідний) інтелігентський туризм – єдині альтернативи до організованого і повністю контролюваного державою патріотичного туризму. Можливості ж закордонного туризму, які з'являються лише з політикою розрядки у 1960-х рр., для пересічних громадян залишались мінімальними аж до розпаду СРСР. Потрапити в країни «ближнього зарубіжжя», тобто соцтабір, ще можна було: знову ж, у якості винагороду від держави або виконуючи «інтернаціональний» – військовий чи трудовий – обов'язок. Натомість, перетинати Залізну завісу могли лише певні привілейовані категорії населення: номенклатура чи ті, хто їхали демонструвати і пропагувати здобутки соціалістичного будівництва в різних сферах (спортсмени, журналісти, науковці, представники культури).

Так званий культурний спосіб проведення дозвілля (розрізняли культурно-творчий і культурно-споживацький відпочинок) усіляко пропагувався державою і нею ж практично повністю контролювався. Радянська маскультура завдяки повністю націоналізованій інфраструктурі (кіно- і театри, музеї, сільські клуби, концертні зали, книжкові магазини), державній монополії на книговидавництво і ЗМІ, контролю (через різноманітні «союзи») над митцями стала зручним інструментом пропагування державної ідеології та виховання радянськості (Документ 17). Радянський маскультурний продукт свідомо створювався на протигагу і як заперечення «буржуазного» (Документ 18). Стверджувалося, що він мав не «просто розважати», а ідеологічно виховувати масового глядача, слухача і читача за допомогою розважальних елементів.

Це намагання «усупільнити дозвілля» все ж не було повністю

Купріянов. М. «Гражданин, храните памятники искусства»

Фото: Кузин. В. Психология. Высшая школа. Учебник для художественных училищ. 2-е изд. 1982.

успішним. Причини були матеріальні: фінансування сфери за залишковим принципом, нерозвинута інфраструктура для відпочинку тощо. Не менш важливою причиною було неприйняття радянськими громадянами нав'язуваного їм ідеологічно правильного дозвілля, їхнє прагнення до ідеалізованого й міфологізованого «уявного Заходу» (за Олексієм Юрчаком). Серед улюблених дозвіллевих практик також були ті, що не піддавалися контролю ззовні. Наприклад, похід у гості та прийом гостей. Популярною була й традиція спілкування у дворі: двір відігравав роль своєрідної буферної зони між сім'єю та вулицею, зберігав певну автономність, належав лише тим, хто там жив. Він мав свої закони, ставав місцем своєрідного об'єднання і спілкування «маленьких людей»: з'явився навіть термін – «дворове спілкування», тобто невідконтрольне і неформальне.

**ПИТАННЯ ДЛЯ
ОБГОВОРЕННЯ**

Порівняйте дозвілля пересічних громадян у радянські часи та сучасній Україні. У чому вони зберегли свою схожість і які відмінності поміж ними існують?

II. Мовою джерел

Документ 16

З постанови ЦК КПРС, РМ СРСР, Всесоюзної центральної ради професпілок № 411 від 30 травня 1969 р. «Про заходи щодо подальшого розвитку туризму і екскурсій в державі»

ЦК КПСС, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что за последние годы широкое развитие в стране получили туризм и экскурсии. Они становятся не только формой отдыха, но и важным средством повышения культурного уровня и идейно-политического воспитания населения.

В настоящее время широкую популярность получили туризм и экскурсии по местам, связанным с жизнью и деятельностью В. И. Ленина, с воплощением в жизнь ленинских заветов по строительству социализма и коммунизма. Туристские походы и путешествия, знакомство с памятниками истории и культуры, с природой родного края, с достижениями в экономике, науке и культуре способствуют воспитанию у советских людей, и в первую очередь у молодежи, любви к Советской Родине, верности революционным, боевым и трудовым традициям нашего народа.

Вместе с тем ЦК КПСС, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что возросшие запросы трудящихся, и особенно молодежи, по турист-

ско-екскурсионному обслуговуванню удовлетворяются не полностью.

В ряде областей, городов и районов страны туристско-экскурсионных учреждений мало, и строительство их осуществляется крайне медленно [...]

Некоторые партийные, государственные, профсоюзные, комсомольские органы недостаточно вникают в работу туристско-экскурсионных организаций, не предъявляют к ним должной требовательности по усилению политико-воспитательной направленности и повышению познавательной ценности туристских походов, путешествий и экскурсий. Мало уделяют внимания повышению культуры обслуживания туристов и экскурсантов, обеспечению бережного отношения с их стороны к сохранности природы и памятников культуры, использованию туризма в качестве важного средства укрепления здоровья населения.

В целях дальнейшего развития туризма и экскурсий в стране Центральный Комитет КПСС, Совет Министров Союза ССР и Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов постановляют:

1. ЦК компартий и Советам Министров союзных республик, центральным комитетам и советам профсоюзов, ЦК ВЛКСМ, Министерству просвещения СССР, Государственному комитету Совета Министров СССР по профессионально-техническому образованию принять меры к массовому развитию туризма и экскурсий среди трудящихся и учащейся молодежи, расширению сети и улучшению деятельности туристских и экскурсионных учреждений, к улучшению подбора, идейно-политического воспитания и повышению квалификации кадров для этих организаций, превращению туристско-экскурсионного дела в крупную отрасль обслуживания населения [...]

(Опубліковано на платформі: Библиотека нормативно-правовых актов СССР. http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7088.htm, відвідано 24 липня 2020 р.)

Документ 17

З постанови ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1946 р. «Про журнал «Вітчизна»»

КП(б)У відзначає, що літературно-художній журнал «Вітчизна» – орган Спілки радянських письменників України – ведеться зовсім незадовільно.

Редакція «Вітчизни» (відповідальний редактор т. Яновський) не виконала постанови ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р., яка зобов'язувала редакцію в найкоротший строк усунути серйозні идейно-політичні хиби і помилки, що мали місце в журналі «Українська література», і рішуче піднести идейно-художній рівень журналу. Замість цього редакція ще більш поглибила хиби і помилки журналу, надаючи місце на своїх сторінках художнім творам і статтям, в яких проповідуються буржуазно-націоналістична ідеологія, міщансько-обивательські погляди на життя, аполітичність і пошлість [...]

ФАКТ

«Вітчизна» першою з літературних часописів та журналів заснувала літературну премію, яка називається «Літературна премія імені Юрія Яновського».

Редакція «Вітчизни» систематично надавала свої сторінки для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідеології. В статтях і художніх творах ряду письменників та літературознавців, надрукованих в «Вітчизні», в дусі буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і Єфремова перекручувалась і спотворювалась історія української літератури, проповідувалась національна обмеженість, ідеалізувались пережитки старовини в побуті та свідомості людей [...]

Забувши, що наші журнали повинні керуватися тим, що являє життєву основу радянського ладу, а саме – політикою радянської влади і більшовицької партії, редакція «Вітчизни» виявилась не спроможною розбиратися в ідейно-політичних якостях літературного матеріалу і тому допустила вміщення в журналі ряду порочних і помилкових творів...

Редакція «Вітчизни» не поставила в центрі своєї уваги висвітлення в журналі провідних тем сучасності і насамперед – перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні і героїчної боротьби радянських людей за виконання планів нової сталінської п'ятирічки, за поступовий перехід від соціалізму до комунізму [...]

На ряді творів, видрукованих в журналі, лежить печать національної обмеженості: автори показують український народ ізольовано, у відриві від інших радянських народів, зокрема від великого російського народу, радянським людям накладаються не властиві їм архаїчні риси, ідеалізуються пережитки минулого в побуті та свідомості людей [...]

Сторінка з журналу «Вітчизна» за 1946 рік.

Фото: <https://bit.ly/2lD2hSi>

(Зі скороченнями цитується за виданням: *Україна в ХХ столітті (1900–2000)...* С. 143-145)

Документ 18

З постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1948 р. «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі»

ЦК ВКП(б) считает, что опера «Великая дружба» (музыка В. Мурадели, либретто Г. Мдивани), поставленная Большим театром Союза ССР в дни 30-й годовщины Октябрьской революции, является порочным как в музыкальном, так и в сюжетном отношении, антихудожественным произведением.

Основные недостатки оперы коренятся прежде всего в музыке оперы. Музыка оперы невыразительна, бедна... Между музыкальным сопровождением и развитием действия на сцене нет органической связи [...]

Исторически фальшивой и искусственной является фабула оперы, претендующая на изображение борьбы за установление советской власти и дружбы народов на Северном Кавказе в 1918–1920 гг. Из оперы создается неверное представление, будто такие кавказские народы,

как грузины и осетины, находились в ту эпоху во вражде с русским народом, что является исторически фальшивым, так как помехой для установления дружбы народов в тот период на Северном Кавказе являлись ингуши и чеченцы.

ЦК ВКП(б) считает, что провал оперы Мурадели есть результат ложного и губительного для творчества советского композитора формалистического пути, на который встал т. Мурадели.

Как показало совещание деятелей советской музыки, проведенное в ЦК ВКП(б), провал оперы Мурадели не является частным случаем, а тесно связан с неблагоприятным состоянием современной советской музыки, с распространением среди советских композиторов формалистического направления [...]

Отрыв некоторых деятелей советской музыки от народа дошел до того, что в их среде получила распространение гнилая «теория», в силу которой непонимание музыки многих современных советских композиторов народом объясняется тем, что народ якобы «не дорос» еще до понимания их сложной музыки, что он поймет ее через столетия и что не стоит смущаться, если некоторые музыкальные произведения не находят слушателей. Эта насквозь индивидуалистическая, в корне противонародная теория в еще большей степени способствовала некоторым композиторам и музыковедам отгородиться от народа, от критики советской общественности и замкнуться в свою скорлупу [...]

Все это означает, что среди части советских композиторов еще не изжиты пережитки буржуазной идеологии, питаемые влиянием современной упадочной западноевропейской и американской музыки [...]

(Зі скороченнями цитується за виданням: Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП (б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917– 1953 / Под ред. А. Н. Яковлева; сост. А. Н. Артизов, О. В. Наумов. Москва: Международный фонд «Демократия», 1999. С. 630-634).

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проектів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

19. Зі спогадів про художню самодіяльність на Чернігівщині:

«1971 році при Будинку культури постійно працювали гуртки (...) Був створений хор, учасниками якого були люди різних вікових категорій (...). А масовість яка була! Тваринники, вчителі, механізатори, вихователі дитячого садка, учні Богданівської школи, медичні працівники ФАПів навколишніх сіл. Людей возили на репетиції з усіх сіл радгоспу. За будь-якої погоди, двічі на тиждень: у понеділок і четвер. Вони жили цим, без пісні, танцю, художнього слова, не

увяляли себе. А сьогодні маємо те, що маємо: концерти проходять з ініціативи аматорів-любителів, яких, нажаль, все менше і менше».

(«Лине пісня над селом» (проект № 1431); Богданівський ОЗЗСО Чернігівської селищної ради; консультантка Трушик Тетяна)

20. Фрагмент інтерв'ю з Ольгою Михайлівною Костинюк (1980 р. н.), учителькою математики:

«Серед подій, які запам'яталися можна відзначити екскурсії по Україні. Тоді багато хто мріяв виїхати хоча б за межі районного центру, але такі мрії, на жаль, залишалися тільки мріями. А я ще у 4 роки змогла побувати разом із батьками, яким вдалося у районному відділі народної освіти «вибити» для школи путівки. Так, я побувала на екскурсіях. Спочатку – у Києві, а згодом – у Криму. У Києві згадую, запам'яталися величні будівлі університету ім. Т. Шевченка, Софіївський собор і прогулянка теплоходом по Дніпру. Я ще довго розповідала знайомим, яке буває велике місто.

Крим і тоді захоплював своєю історією, неперевершеними пам'ятками архітектури. Але мені найбільше хотілося до моря, на яке за планом щодня відправлялися після обіду. Я переважно проживала у селі, тому велике здивування у мене викликали автомати з газованою водою та морозивом, у яких за копійки видавали ласощі. У Криму я побувала і значно пізніше, навчаючись у міській школі. Кращих учнів району нагороджували путівками до Міжнародного табору «Артек» у Гурзуфі. Тут отримала незабутні враження: море, походи на Аю-Даг (Ведмежа гора), численні екскурсії по південному берегу Криму, Ластів'яче гніздо, Ялта, ботанічні сади, Воронцовський палац – це запам'яталося на все життя. Зустрічі із відомими людьми, відвідування

Фото: <https://pyckuu-uhtepec.livejournal.com/430419.html>

Екскурсійна путівка на ВДНГ, 1966 рік

різних клубів, гуртків, а ще вечірні прогулянки та розмови у вогнища на різних мовах, пісні Це неповторний час дитинства. Улітку наш клас завжди виїжджав на короткі екскурсії, як і сучасні школярі. Так згадую майбутні семикласники побували на екскурсії у місті Кам'янці-Подільському. Вражали суворістю вежі Кам'янець-Подільського замку, його неприступність. Але найбільше запам'ятався тогочасний «хостел» - спортзал, у якому одночасно проживало більше 100 дітей. Було чудово, весело і неповторно. Я завжди з радістю згадую дитячі роки і дякую своїм батькам».

(«Нещасливі дитячі та юнацькі роки крізь призму минулого та сьогодення» (проєкт № 1468); Заліщицька державна гімназія м. Заліщики Тернопільської обл.; консультант Дяків Василь).

ПИТАННЯ ДО РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ

- 1 Проаналізувавши офіційні джерела та усноісторичні свідчення, визначте, якими були основні характерні риси радянського дозвілля.
- 2 Охарактеризуйте радянське поняття «патріотичний туризм» та визначте його головну місію.
- 3 На вашу думку, наскільки дозвілля радянських громадян було контрольованим з боку держави? Чи існували ті форми організації дозвілля, куди держава не втручалась?

IV. Конкурсні учнівські проєкти

→ **Проєкт 17.** «Журнал «МОДНУЙ СОУЗ 1960-1980» (проєкт № 1320). Львівський поліграфічний коледж Української академії друкарства. Консультантка Гривняк Оксана

→ **Проєкт 18.** «Дитячі забавки прямо з СРСР» (проєкт № 1520). Львівський поліграфічний коледж Української академії друкарства. Консультантка Гривняк Оксана

ПРОЄКТ 17

Родинні фотоальбоми з сотнями фотографій, за якими можна відслідкувати популярні моделі одягу з різних регіонів Львівщини, Гуцульщини й Хмельниччини. Радянські модні журнали та інтерв'ю стали основою нового поліграфічного продукту про моду в СРСР.

▲
Фото з родинного фотоальбому. Ганна Шевченко з подругами, м. Старокостянтинів Хмельницької області

▲
Фото з родинного фотоальбому. Смольницькі Іван та Микола, Даців Степан, село Розвадів Яворівського району Львівської області

ПРОЄКТ 18

Буктрейлер про дозвілля радянських дітей. «Ми ввібрали в себе всі спогади та розповіді рідних. Найяскравіші з них були спогади про ігри. Деякі з цих ігор були нам добре знайомі, про інші ми дізнались в процесі дослідження. Було приємно споглядати, як наші батьки з посмішкою описували кожну гру, згадуючи смішні моменти».

▲
Діти грають після школи. СРСР, 1972 рік.

Фото: https://twitter.com/tass_agency/status/1055338186317152257

▲
Фото радянського ігрового автомату. Червень – серпень 1985-го. Фотограф: Сухарев Павло

Фото: <https://russiainphoto.ru/exhibitions/963/#1>

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учнівські
проекти

ПРОЕКТ 19

Пам'ятки минулого у портфелі «Розваги радянських дітей» як імпровізований інтерактивний аналіз радянського минулого через забави радянських дітей.

Досить популярним заняттям радянських дітей було колекціонування поштових марок так календариків

Гра "квартет" Дітям в Радянському Союзі розірвані листівки слугували своєрідними "пазлами".

→ Проект 19. «Розваги радянських дітей» (проект № 1308)
Гімназія «Троєщина»,
Консультантка
Говорун Оксана

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОЕКТНОЇ РОБОТИ

У сімейних архівах, шкільній бібліотеці чи бібліотеці населеного пункту знайдіть путівники, опубліковані у СРСР. З'ясуйте, які туристичні та екскурсійні маршрути пропонувались населенню і чому саме вони.

Фрагмент мозаїки.
Ізмаїльський морський
торговий порт, Ізмаїл,
Україна. Художники:
Кириченко Степан
та Кириченко Роман,
1978 р., Кольорова
смальта

Фото: <https://www.instagram.com/p/VT6EqRqLEDN/>

РОЗДІЛ 7.

ВИЯВИ НЕЗГОДИ. ОПІР СИСТЕМІ

I. Історичний нарис

Тоталітарна система не передбачає публічного чи приватного простору для висловлення альтернативних поглядів і позицій, а тим більше дій, що їх можна кваліфікувати як опозиційні. Звично класифікуючи радянську систему як тоталітарну, дослідники писали про встановлення повного контролю над населенням, а також про наявність лише окремих і нечисельних «острівців» опору режиму упродовж існування СРСР. Зміна історіографічного фокусу у 1980-х рр. дозволила поглянути на радянську дійсність інакше: перспектива історії «знизу» і антропологічний – людиноцентрований – підхід дозволяють простежити, що система домінування практично ніколи не може досягти повного контролю над «маленькими людьми». Сучасні дослідники пропонують переглянути дихотомічне уявлення про взаємини влади і населення (у термінах «спротив / опозиція» – «компроміс / колаборація»), пишучи, зокрема, про «палітру» настроїв і реакцій на режимову політику (за визначенням Ніколя Верта) і «більш високу ступінь спротиву режиму», аніж традиційно вважалося.

Джеймс Скотт, Шейла Фіцпатрик, Володимир Козлов і Борис Фірсов у своїх працях прописують концептуальні засади дослідження опору й незгоди у СРСР. Джеймс Скотт розробив, а Шейла Фіцпатрик уточнила вже конкретно для радянського випадку, концепт «повсякденного спротиву», що його автор вважає не менш дієвим, аніж «дійсний протест». При цьому, він є чисельнішим, прозаїчнішим, тривалішим і майже неодмінно передбачає пристосування до системи домінування. Володимир Козлов пропонує говорити також про «додисидентські» і «недисидентські» форми спротиву; а Борис Фірсов окреслює ці форми як «різномислення» – перехідну ланку між нав'язуваним державою

«єдиномишленням» і дисидентським/опозиційним «іншомишленням». Дослідники звертають увагу на ще одну важливу характеристику. Певні дії населення ставали виявами такого мовчазного / пасивного / повсякденного спротиву не так через те, що були свідомо опозиційними, як через відповідну реакцію режиму: ставлення до них як таких, що виходять за «дозволені межі» поведінки лояльних радянських суб'єктів.

Збройний опір системі був можливим і мав місце до середини 1930-х рр. (окремі виступи проти радянської влади по всій території держави і «велика селянська війна» (за Андреа Граціозі) проти насильницької колективізації), а потім поновився під час Другої світової війни у формі націоналістичного руху опору «проти двох тоталітаризмів» (Документ 19). Колективні і відкриті виступи в наступні десятиліття мали місце або у формі робітничих страйків, демонстрацій і зіткнень із правоохоронними органами, що їх офіційно таврували як «масові безпорядки» (найвідомішим є виступ у Новочеркаську 1-2 червня 1962 р.), або у формі повстань у ГУЛАГу, особливо після смерті Сталіна (Документ 20).

«Стихійна десталінізація» воєнного періоду і відповідна політика Микити Хрущова після виступу на XX з'їзді КПРС (1956) викликали лібералізаційні процеси в суспільстві і збільшили ступінь внутрішньої свободи індивіда. Нове покоління, переважно мистецької, інтелігенції, яка отримала хоча б дозовану інформацію про сталінський терор і можливості для самовираження, назвали поколінням шістдесятників. Їхня незгода виявлялась у любові до національного, бажанні реалізувати власні мистецькі амбіції і проєкти, виходячи поза жорсткі канони соцреалізму. Репресії супроти нонконформістської інтелігенції середини 1960-х – початку 1970-х рр., тодішня ж криза «авторитетного дискурсу», підписання Заключного Гельсинського акту 1975 р., що зобов'язував радянське керівництво поважати права і свободи власних громадян, створили умови для розширення кола дисидентів і постановня правозахисного руху. Вперше з моменту завершення Другої світової війни, радянські громадяни масово апелювали до міжнародної громадськості задля захисту власних (національних, релігійних, особистих) прав. Політика перебудови і гласності остаточно підірвала моноліт радянської системи. Невдалі економічні реформи, з одного боку, поява в публічному просторі раніше забороненої інформації, з іншого, скомпрометували в очах більшості громадян і марксистсько-ленінську ідеологію, і радянську систему державності, базовану на ній.

Якщо «опір небагатьох» вступав у відкриту конфронтацію з системою, то вияви повсякденного спротиву багатьох радянських громадян поступово, дуже повільно, не завжди (чи навіть не передовсім) свідомо підривали ілюзію «єдиномишлення» і тотального контролю, що їх так прагнув встановити радянський режим. Науковці, які дозволяли собі критично мислити, задавати небажані питання і шукати на них відповіді. Молоді люди (стиляги, гіпі, панки, металісти тощо), які «не так» одягалися, поводитися і танцювали «не ті» танці.

Радянський плакат 1961 року від творчого об'єднання лєнінградських художників «Бойовий олівець»

Фото: <https://adagamov.info/2809720.html>

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Поміркуйте над тим, чи можливий масовий протест у тоталітарній державі. Якщо так, то які форми, вияви він може мати?

II. Мовою джерел

Документ 19

Зі спеціального зведення ДПУ України у ЦК КП(б)У про антирадянські прояви від 9 березня 1930 р.

Шепетовский округ

В г. Лабунь, Полонского района антисоветский уголовный элемент организовал группу в 40 чел., вооруженную обрезамы, охотничьими ружьями и топорами. Эта группа утром 8-го марта двинулась на районный центр Грицев. Одновременно толпа в 400 чел. направилась к Грицевскому Райисполкому, причем со стороны выступавших производились выстрелы из обрезов и охотничьих ружей. Вооруженной группой убит один комсомолец, часть актива взята в качестве заложников.

Находящийся в это время в районе Грицевского Райисполкома кавалерийский отряд толпу рассеял, не применяя оружия. Устанавливается связь вооруженных групп этого района с Бердичевским округом.

В с. Котеленка толпа избивала 8 активистов, тяжело ранила уполномоченного РИКа, один комсомолец упорным преследованием

толпы был загнан в реку, где утонул.

В с. Гитково оставшаяся часть актива толпой арестована в качестве заложников. От села посланы делегаты в районный центр с требованием освобождения арестованных...

В колонии Дерманка и селах Рышовка, Хроли, Судемон. Конотоп, Цмовка и Рисовка-Судильковского района толпами, преимущественно женщин, избиваются активисты, сельсоветы бездействуют.

В ряде сел Аннопольского района выступающими женщинами выбрасываются лозунги против колхозов, за перевыборы сельских советов; в с. Нараевке толпа женщин намеревалась 8-го марта выступить с демонстрацией под черным флагом.

В с. Иришки, Старо-Константиновского района, толпа обратила в бегство местный актив, один убит. Выступление здесь проходило под таким лозунгом:

«Нам такой советской власти не нужно. Это не власть, а бандиты. Она нас ограбила и забрала все».

Принимаются решительные меры к ликвидации выступления... Арестовано по округу за сутки 97 человек...

(Зі скороченнями цитується за виданням: Україна в XX столітті (1900–2000)... С. 109)

Документ 20

З відкритого листа до Відділу прав людини ООН і всього культурного світу від в'язнів-табірників СРСР від 30 вересня 1955 р.

Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо прийняти до загального відома цілого культурного світу таке: ми, українці, як прихильники всякого руху, що стремить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення Української Соборної Держави [...]

Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10-25 років не за бандитизм, як це вони (більшовики) вияснюють перед світом, не за підпал, вбивства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ домагаємось свого законного права на своїй землі... Тому у нас виринає питання: чи знає культурний світ про умови, в яких знаходимося не лише ми – в'язні, але і весь наш народ? Чи знає культурний світ, що нас після відбуття вироку насильно засилають на т. зв. «цілинні землі» в Казахстан, Красноярський край, на далеку північ, горляючи, що туди їдуть добровольці і комсомольці? Чи може увянути собі культурний світ Українську державу без українського уряду, без української армії, без українського народу, якщо існує така держава (а вона повинна існувати), то чому немає армії, зложеної з самих українців? Чому українці військову повинність відбувають за межами своєї батьківщини?.. Чому нами освоюються недоступні дикі землі та ліси в той час, коли наших рук так потребує наша батьківщина? Чи

знає культурний світ, що на масових табірних цвинтарищах будуються нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площі, щоб затерти сліди цих злочинів? [...]

Чи відомо культурному світові, що Україна крім штучного голоду 1933 р. живе впроголодь 38 років; що сьогодні західноукраїнські землі, охоплені водною стихією, присуджені на голодову смерть. Позбавлені будь-якої помочі від «гуманної, миролюбної», комуністичної Росії. В той час, коли мільйони тонн хліба вивозиться за кордони в цілях пропаганди, в той час, коли різні заграничні делегації відвідують зразкові (спеціально для показу) колгоспи і фабрики СРСР? [...]

Культурний світ XX століття прогресу і культури, ми не сумніваємось, що прочитавши ці рядки, до найбільш «гуманної та справедливої» комуністичної партії Росії викликає почуття огиди, омерзіння за злочини, заподіяні нею всім поневоленим народам [...]

Ми не впали духом, бо знаємо, що наші стремління до волі оправдані законами матері-природи, і віримо, що весь культурний світ піддержить нас на цьому шляху.

(Зі скороченнями цитується за виданням: Україна в XX столітті (1900–2000)... С. 157–158)

Документ 21

Неофіційна сміхова культура

«Правильні» частівки:

Ох, яблучко,
Сбоку зелено!
Нам не надо царя,
Надо Ленина!

Бабка вышла провожать
В армию с иконами.
Шла бы ты, бабуся, спать –
Мы с красными знаменами.

Ты, колхоз, ты, колхоз,
Новое создание.
Мужики коров доят,
Бабы – на собрание.

Я с окошка на окошко
Цветик переставила,
Чтоб светло было портретам
Ленина и Сталина.

«Неправильні» частівки:

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учнівські
проєкти

От портрета Ильича
Нет спасения!
Намозолили глаза
До омерзения.

Мы про Ленина слагали
Стихи, песни, гимны!
А потом уж спохватились
Что зря брали Зимний.

Часовые Мавзолея
Глаз на миг-то не сомкнут:
Опасаются, что Ленина
В ад черти унесут.

Сталин в Бога век не верил
И не сделался попом,
Но зато нечистым силам
Верно он служил потом.

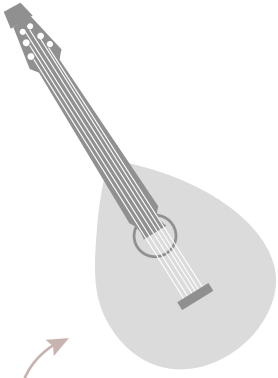
Ежов, Берия, Ягода –
Сталиным менялися,
А в ЧеКа как были – звери,
Ими и остались.

*(Цитується за виданням: Шліхта Н. Історія радянського суспільства...
С. 166)*

III. Свідчення очевидців, зібрані в межах конкурсу проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії»

21. Зі спогадів про «кобзарський з'їзд» 1930 року:

А. Парфиненко, харківський кобзар: «Коли у Харкові було оголошено про Кобзарський з'їзд, по сталінському наказу забирали всіх...Були облави на базарах. Забирали багато інвалідів, були й кобзарі там. Була одна сім'я: Прокіп Маловичко, жінка Мотря і троє дітей – всі вони дуже добре співали. Жили вони в пос. Амур під Дніпропетровськом. Вночі їх забрали, навіть не сказали, що їм брати – чи харчі, чи якийсь одяг, повезли і погрузили в ешелон, де багато вже було нагужено кобзарів з інших міст України. Очевидячки, ішов цей ешелон за таким маршрутом – від самої Шепетівки, через Житомир і Бердичів до самого Києва; від Києва він ішов до Дніпропетровська. А від Дніпропетровська – через Полтавщину до Харкова. Такий маршрут

У середині 20-х років ХХ ст. виходить постановка «Про обов'язкову реєстрацію музичних інструментів у відділах міліції та НКВД»

не був випадковим, адже поїзд їхав по тих районах, де було найбільше кобзарів. До прибуття ешелону на кожну станцію міліція попередньо підвозила кобзарів та лірників з місцевої округи. Так от, доїхали Маловички до Харкова, там приєднали до них ще дуже багато кобзарів. По деяким підрахункам було їх триста тридцять сім. Доїхали кобзарі й усі ті, котрих забрали у Дніпропетровську, до Москви їх направили в Сибір. Довезли до якогось невідомого місця, де зовсім не було ніякого житла. 150 кілометрів, як я потім узнав було до найближчого житла. Безумовно, там уже була хурделиця, морози були...Міліція скинула їх із составу на поле... З одного боку стали провідники, а з іншого міліція, і так ніхто з них не міг потрапити назад у потяг. Зосталися і майже всі загинули... Але Мотря Маловичиха не загинула. З нею живим залишився наймолодший син. Вони якось добралися до житла, ходили по хатах, просили хліба...так вони дісталися на Україну. Але до свого рідного дому прийти боялися, бо якби вони додому прийшли, то все одно їх би вбили. Бо те, що робилося, було під великим секретом і ніхто цього знати не повинен був...»

(«Як вибивали колом закобзарену психіку України» (проєкт № 1523); Олексійська, Пархомівська, Качалівська, Мурафська ЗОШ I-III ступенів; консультанти Свистун Юрій, Савицький Олександр, В'юник Людмила)

22. З неопублікованого рукописного зошиту спогадів Василя Кірчика «Крізь пекло ГУЛАГу»:

«Якби у моєму житті все склалося добре, то швидше за все я став би художником, бо мав нахил до цього і любив цю справу. Але після таборів шлях до навчання для мене був закритий. Я змушений був працювати на систему, яка скалічила й знищила мільйони людських доль і життів. Але зараз я задоволений своїм життям, дякуючи Богові, що не вчинив ніякого злочину, нікого не зрадив, не продав, не вбив, завжди намагався жити у злагоді і мирі, із спокійною совістю дивитися всім у вічі».

(«Боротьба за українську державність на прикладі Василя Кірчика, учасника українського повстанського руху (на основі спогадів Василя Кірчика «Крізь пекло ГУЛАГу»)» (проєкт № 1570); Кременецький ліцей імені У. Самчука; консультант Семенюк Л.)

23. Фрагмент інтерв'ю з викладачкою Вінницького коледжу культури і мистецтв ім. М. Д. Леонтовича Наталією Кушкою:

«Аж на початку листопада 1938 року було заарештовано ще двох студентів-джазистів – Дмитра Вассерштрома та Миколу Козака. Слідчі ще довго вибудовували свої складні версії, арештовували всіх, на їхню думку, причетних та допитували членів джаз-ансамблю медичного інституту. Загалом, ця справа складається з дев'яти томів, це близько трьох тисяч сторінок. В наш час вона зберігається у Державному архіві

Вінницької області.

Слідчий з прізвисьцем Беркута формував дві лінії обвинувачення. Перша – Георгій Калина, як завідуючий кафедрою мікробіології, готував бактеріологічні диверсії. Друга – задля досягнення своїх диверсійних цілей Калина планував використати джаз-ансамбль.

– Я винен перед радянською владою в наступному: я займався написанням нот для джазу, яким ворог користувався для маскуваня..., – писав у своїх свідченнях Борис Черницький, який, швидше за все, отримав психічний розлад внаслідок допитів та постійних звинувачень».

(«В джазі (не)тільки Вінниця! (Вчора, сьогодні, завтра)» (проєкт № 1255); Комунальний заклад «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 18 Вінницької міської ради»; консультантка Матковська Ірина)

**ПИТАННЯ ДО
РОБОТИ З ДЖЕРЕЛАМИ**

- 1** Проаналізувавши наведені джерела, поміркуйте, якими були особливості спротиву/протесту у СРСР.
- 2** Чому обстоювання власної національної ідентичності становило загрозу для радянської системи?
- 3** На вашу думку, для яких верств радянського населення найбільш характерними були прояви незгоди? Чим це зумовлювалось?

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учніські
проекти

→ Проект 20.
«Феномен інакодумства на Сумщині»
(проект № 1260).
Державний професійно-технічний навчальний заклад.
Консультантка
Сорока Ганна

→ Проект 21. «Історія в розповідях: Журавлівка в Радянський період»
(проект № 1501).
Журавлівський ЗЗСО I-III ступенів.
Консультантка
Пшенична Надія

→ Проект 22. «Як виби-
вали колом закобза-
рену психіку України»
(проект № 1523)
Олексіївська, Пар-
хомівська, Качалівсь-
ка, Мурафська
ЗОШ I-III ступенів.
Консультанти Свистун
Юрій, Савицький
Олександр, В'юник
Людмила

IV. Конкурсні учнівські проекти

ПРОЄКТ 20

На Сумщині, як і в інших регіонах України були дисиденти: Микола Данько, Геннадій Петров, Михайло Осадчий, Юрій Царик, Анатолій Семенюта... Їх називали «буржуазними націоналістами» і «ворогами радянської влади» лише за те, що вони любили свій край, свою мову і шанували історію.

Українські письменники Юрій Царик та Геннадій Петров. 1962 рік.

ПРОЄКТ 21

Історія країни крізь призму історії боротьби рідного села – від встановлення радянської влади до розпаду СРСР.

ПРОЄКТ 22

Дослідження про унікальне явище в українській культурі – кобзарство. З'ясування суті репресій радянського тоталітарного режиму проти кобзарів та кобзарства.

Чернега А. І. - редактор робітничої газети «За здоровий быт»

Акт, що підтверджує виконання виroku щодо розстрілу кобзаря Кучугуру-Кучеренка

I. Історичний
нарис

II. Мовою
джерел

III. Свідчення
очевидців

IV. Учнівські
проекти

ПРОЕКТ 23

«Джаз у Радянському Союзі існував, всупереч всьому: заборонам, арештам, ігноруванню, замовчуванню, критиці... Джаз дуже важко відвоював собі місце у радянській дійсності і став для людей символом свободи».

Діксіленд з музикантів оркестру «Дніпро» (1962 р.).
Фото з приватного архіву Юхима Маркова

→ Проект 23. «В джазі (не) тільки Вінниця! (Вчора, сьогодні, завтра)» (проект № 1255).
Комунальний заклад «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 18 Вінницької міської ради». Консультантка Матковська Ірина

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОЕКТНОЇ РОБОТИ

Попросіть ваших старших родичів, знайомих пригадати анекдоти, які побутували в їхніх родинах за радянських часів. Проаналізувавши ці анекдоти, поясніть, чому сміх був «справою серйозною» у СРСР.

ОСНОВНА БІБЛІОГРАФІЯ

▲
Мозаїка Бархтівського навчально-виховного комплексу. Баракти, Україна, 1980-ті, керамічна мозаїка

Аксютин Ю. В. Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. Москва: РОССПЭН, 2004.

Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. 1996. № 5. С. 146–168.

Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / пер. з нім. Київ: К.І.С., 2007.

Верт Н. Історія Радянської держави. 1900–1991: Навч. посібник / пер. з фр. Рівне: Вид. агенція «Вертекс», 2001.

Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2005.

Восленский М. Номенклатура. Москва: Захаров, 2005.

Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. 2-ге вид. Київ: К.І.С., 2018.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. Москва: Изд. «МИК», 2000.

Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. Київ: Таксон, 2003.

Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / пер. с англ. 2-е изд. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010.

Добренко Е. Политекономия соцреализма. Москва: НЛО, 2007.

Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008.

Єкельчик С. Повсякденний сталінізм. Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laugus, 2019.

Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва: РОССПЭН, 1999.

Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя: Інтер-М, 2019.
Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. Київ: Либідь, 1995.

Козлов В. А. Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежневe. 1953–1982 годы // Отечественная история. 2003. № 4. С. 93–111.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3-х кн. Київ: Темпора, 2013.

Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: «Раритети України», 2010.

Коткин С. Говорить по-большевистски (из книги «Магнитная гора: сталинизм как цивилизация») // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2001.

Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», Изд.-торговый дом «Летний сад», 1999.

Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Наук. ред. Л. Ю. Посохова; передм. О. А. Коляструк. Харків: «Раритети України», 2016.

Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991 / пер. з англ. Київ: Мегатайп, 2000.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. Ч. 1-2 / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.

Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фран. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014.

Образ врага / Сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. Москва: ОГИ, 2005.

Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. Москва: РОССПЭН, 1999.

Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / пер. с нем. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000.

Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія. Ч. 1-2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.

Попович М. Червоне ХХ ст. Київ: АртЕк, 2005.

Почепцов Г. Г. СССР: страна, созданная пропагандой. Харьков: Фолио, 2019.

Советская социальная политика 1920–1930-х гг.: идеология и повседневность / Ред. П. Романов, Е. Ярская-Смирнова. Москва: ООО «Вариант», 2007.

Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985 / Ред. П. Романов, Е. Ярская-Смирнова. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008.

Советское общество: Возникновение, развитие, исторический финал: У 2 т. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1997.

Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк: ДонНУ, 2013.

Українське радянське суспільство 30-их рр. ХХ ст.: нариси повсякденного

життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012.

Фирсов Б. М. Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория и практики. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге: Европейский дом, 2008.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Город. Москва: РОССПЭН, 2008.

Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы. Деревня. Москва: РОССПЭН, 2008.

Шліхта Н. Західна советологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х – початок 2000-х рр.) // *Docendo discimus – Навчаючи вчимося (методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики: до 25-річчя кафедри історії НаУКМА): збірник статей викладачів кафедри / Упоряд. Наталя Яковенко, Степан Бліндер; наук. ред. Наталя Яковенко. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 107-123.*

Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Акта, 2015.

Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011.

Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / пер. с англ. Москва: НЛО, 2014.

Kenez P. The birth of the propaganda state: Soviet methods of mass mobilization, 1917–1929. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Lane C. Legitimacy and power in the Soviet Union: through socialist ritual // *British Journal of Political Science*. 1984. Vol. 14, № 2. P. 207–217.

Scott J. C. Weapons of the weak: everyday forms of peasant resistance. New Haven: Yale University Press, 1985.

ДОДАТКИ

До розділу 1. Доля людини в документах

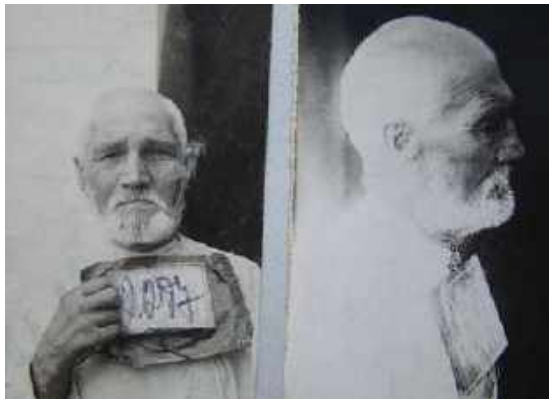
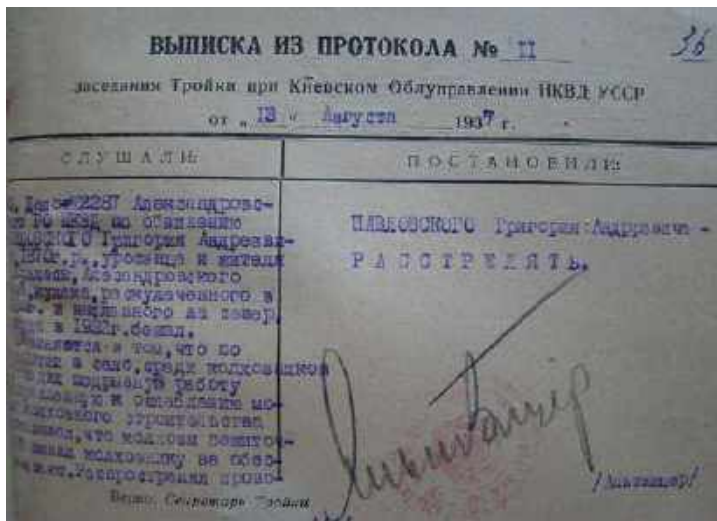

Фото Павловського Григорія Андрійовича, жителя с. Трилиси Олександрівського р-ну Київської обл., заарештованого 09.07.1937 р. за «контрреволюційну агітацію»
Джерело: ДАКО, ф. 5907, оп. 2р, спр. 9396, арк. 38.

Постанова від 9 липня 1937 р. про звинувачення Павловського Г. А., який утік із заслання (був засуджений як куркуль)
Джерело: ДАКО, ф. 5907, оп. 2р, спр. 9396, арк. 8.

Витяг з протоколу засідання трійки при УНКВС по Київській області про розстріл Павловського Г. А. 13 серпня 1937 р.
Джерело: ДАКО, ф. 5907, оп. 2р, спр. 9396, арк. 36

«Звинувачується в антирадянській агітації...» (проект № 1492)
Регіональний центр професійної освіти ім. О. С. Єгорова,
м. Кропивницький
Консультантка Колецькіна Олена

**До розділу 2.
Жовтенята, піонери,
комсомольці в радянській**

Джерело: Піонери, октябрюята, комсомольці // Назад в СССР [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://back-in-ussr.com/2014/04/pionery-oktyabryata-komsomolcy.html>

Джерело: Піонерские плакаты родом из СССР (Фотогалерея) // Телеграф. 1 июля 2013 г. [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <https://telegraf.com.ua/zhizn/zhurnal/637561-pionerskie-plakaty-rodod-iz-sssr.html/9/>

Пройшла зима. Ось літо вже... Подякуй партії за це!» (Проект № 1298); Черкаська міська гімназія №9, Копіюватський НВК; консультант Шамара Сергій

**Радянські школярі
Козівщини (із сімейних
фотоальбомів)**

Фото 1. Школярі Козови на Першотравневій демонстрації

Фото 2. Учасники огляду строю та пісні.

Фото 3. Районний зліт піонерів Козівщини.

Початок 1980-х років.

Фото 4. Молодші школярі Козівської середньої школи № 1 біля пам'ятника Леніну.

«Гвинтики» чи активні громадяни? Кого і як виховували освітяни Козови в 1940-1980-х роках» (проект № 1388)
Козівська ЗОШ I-III ступенів №1.

Консультант Маркусь Василь

Хотирка. 100-а річниця встановлення української держави

Хотирка 1960-і роки. Винагорода за роботу в заводі МММ

До розділу 4. Радянські свята і демонстрації у м. Хотирка Сумської обл. 1950-х – 1980-х рр.

Хотирка. 1950-і роки. Демонстрація

Хотирка 7. 11 54 КИЛОМЕТРА ОБУВНОЇ ФАБ

Хотирка 9 лютого 1975 року. Під час святкових заходів до Дня Конституції СРСР

Хотирка. 1980-і роки. Армія, парад в місто

Хотирка 1980-і роки

Хотирка БРАЗИЛІЙЦІ 1980-і роки

Хотирка 1 лютого 1975 року. Під час святкових заходів до Дня Конституції СРСР

Хотирка 1980-і роки. Демонстрація

Хотирка 1980-і роки

Хотирка 1970-і роки. Свято Праці

Хотирка 1970-і роки. День Конституції СРСР

«Радянські всенародні свята і демонстрації» (проект № 1410)
Охтирський міський центр позашкільної освіти -
Мала академія наук учнівської молоді.
Консультант Альжинська Галина

Листівки з особистого архіву О. О. Можелюк

Новий рік – нові надії радянської людини

Новий рік – прагнення радянської системи

«Вітальні листівки – візуальний месенджер Союзу»
(проект № 1269) ЗОШ І-ІІІ ст. с. Дубечне
Старовижівського р-ну Волинської обл.
Консультант Можелюк Оксана

Молодіята радянських часів (із сімейних фотоальбомів)

*Фото 1. 24.02.1980 р.
Таранич Надія Андріївна
Пузь Федір Михайлович*

«BRIDE FROM THE USSR:
стилістика весільного
образу нареченої 80-х рр.»
(проект № 1483)
Березотіцька ЗШ
І-ІІІ ступенів
Лубенський р-ну
Полтавської обл.
Консультанти
Таранич Олена,
Павленко Олександр

*Фото 2. 01.05.1982 р.
Таранич Віра Андріївна
Сіденко Дмитро Володи-
мирович*

**До розділу 5. Іграшки радянських дітей
(із сімейних фотоальбомів)**

«Світ розваг та іграшки радянської дитини»
(проект № 1272),
Олександрівська
загальноосвітня школа
I-III ступенів,
консультантка
Нужа Юлія

Фото 1. Іграшки 1980-х рр.

Фото 3. Іграшки 1970-х рр.

Фото 2. Іграшки 1960-х рр.